

Національна академія наук України
Інститут історії України

Гуржій О.І., Русанов Ю.А.

ДВОРЯНСТВО
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
кінця XVIII – початку XX ст.:
соціально-правовий статус
і місце у владних структурах
Російської імперії

Київ, 2017

Гуржій І.О., Русанов Ю.А.

Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2017. – 172 с.

У книзі висвітлено процес формування лівобережного дворянства, його законодавче оформлення на імперському та місцевому рівнях. На основі архівних матеріалів і опублікованих документів охарактеризовано особливості нобілітації козацької старшини регіону. Проаналізовано місце і роль інституту дворянських предводителів в структурі органів українського управління. Досліджено персональний склад губернських предводителів і їхню адміністративну діяльність.

Видання розраховане на фахівців-істориків, дослідників соціальних процесів кінця XVIII – початку XX ст., а також усіх, хто цікавиться минулим України.

Відповідальний редактор:

Рєєнт О.П. – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

Рецензенти:

Борисенко В.Й. – доктор історичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;

Мордвінцев В.М. – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Друкується за ухвалою Вченої ради
Інституту історії України НАН України

SSBN 978-966-02-8221-6

© Гуржій О.І., 2017

© Русанов Ю.А., 2017

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ I. Законодавче оформлення дворянства як стану в Російській імперії	7
Розділ II. Еволюція правового статусу дворянства наприкінці XVIII – на початку XX ст.	33
Розділ III. Особливості нобілітації козацької старшини та шляхти Лівобережної України	67
Розділ IV. Лівобережне дворянство в етносоціальній стратифікації Російської імперії	97
Розділ V. Інститут дворянських предводителів у структурі місцевого самоуправління Російської імперії	109
Розділ VI. Персональний склад і адміністративно-управлінська діяльність губернських предводителів Лівобережжя	147
Післямова	170

ПЕРЕДМОВА

Наявність у сучасному українському суспільстві очевидних проблем, що пов'язані із майновим розшаруванням, незадовільним економічним становищем незахищених категорій населення, наростанням невдоволення серед широких верств своїм соціальним статусом, визначає актуальність фахового дослідження окремих аспектів минулого українців, дозволяє оцінити можливі ризики розвитку та сприяють формуванню експертних прогнозів. У цьому контексті набуває важливості вивчення історії такої панівної, протягом декількох століть, верстви як дворянство. Вагомість такої ретроспекції посилюється усвідомленням очевидної дестабілізаційної ролі означеної соціальної групи для Російської імперії, особливо наприкінці XIX – на початку XX ст. (перш за все, у політичному й економічному контекстах).

Українська історіографія за останні десятиліття збагатилася значною кількістю ґрунтовних монографічних і дисертаційних досліджень, які так чи інакше присвячені дворянству (його складу та діяльності) різних регіонів¹. Разом з тим, практично відсутні аналогічні спеціальні праці, географічним об'єктом яких

¹ Желєзняк М.М. Валківське дворянство. – Х.: Федорко, 2013. – 263 с.: іл., табл.; Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. – Д., 2002. – 16 с.; Константинова Ю.В. Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2012. – 20 с.; Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 17 с.; Луценко М.В. Дворянство Слобожанщини

було б визначено Лівобережжя. Деяким винятком є роботи з історії окремих родів, їх приватного життя та особистого культурного простору, господарської діяльності, тощо². Зважаючи на це, поряд із здійсненим нами аналізом законодавчого регулювання процесу формування дворянства в Російській імперії та еволюції його правового статусу наприкінці XVIII – на початку XX ст., особливо актуальним видається інший запропонований читачеві ключовий вектор – висвітлення особливостей «перетворення» української лівобережної старшини у російське імперське дворянство в процесі нобілітації, його місце в етносоціальній стратифікації, персональний склад та адміністративно-управлінська діяльність тутешніх губернських предводителів і т. д.

наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2013. – 17 с.; *Кочергін І.О.* Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.): монографія. – Д.: Герда, 2015. – 576 с.; *Проць Н.В.* Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2015. – 20 с.; *Циганенко Л.Ф.* Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): моногр.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Ізмаїл: СМІЛ, 2009. – 382 с.: табл. та ін.

² *Барабаш Н.С.* Рід Білозерських та культурний світ України XIX – початку XX ст. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2007. – 264 с.: іл.; *Будзар М.М.* Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX ст.: типологія та еволюція культурних форм: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – 19 с.; *Гаврилишина Н.А.* Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 16 с.; *Голубчик Г.Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія»: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.; *Литвинова Т.Ф.* «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). – Д.: «ЛІРА», 2011. – 732 с.; *Опанасенко В.В.* Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785–1860 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2003. – 19 с.; *Товстоляк Н.М.* Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце та роль в історії України XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кривий Ріг, 2006. – 16 с. та ін.

Поширення у вітчизняній історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. тенденцій щодо об'єктивного та неупередженого переосмислення традиційної теорії економічного детермінізму (основоположної в історичній науці радянського періоду) має особливо важливе значення для вивчення соціального поступу Російської імперії. Відхід від спрощеного уявлення про революційні перетворення як основного рушія суспільно-політичних і економічних змін супроводжується концептуалізацією відповідних досліджень у рамках категоріального апарату «теорії модернізації». У цьому відношенні, вивчення нами такого питання як формування дворянства в Російській імперії, в першу чергу його лівобережної частини, ґрунтувалося на висвітленні раціональної складової означеного процесу. Зокрема, мова йде про необхідність з'ясування впливу таких факторів як: відповідність юридичним (а не звичаєвим) нормам, поступове формування громадянського суспільства та правової держави. Водночас, стримуючу роль на шляху до надмірної ідеалізації дворянських соціальних інститутів відіграла специфічна особливість – чітко виражений державний чинник, який став проявом асинхронного розвитку тогочасної суспільної структури. Відтак, базуючись на цьому, аналіз правового статусу лівобережного дворянства в системі законодавчого регулювання та його етносоціальної стратифікації передбачав, серед іншого, й комплексне відображення процесу формування вказаної привілейованої категорії населення Російської імперії.

У книзі фактологічний матеріал, який стосується безпосередньо лівобережного дворянства, органічно «переплетено» із загальноукраїнськими та імперськими сюжетними лініями, поєднано в одне юридичне поле. Це, на наш погляд, сприятиме формуванню цілісної картини, полегшуватиме здійсненню порівняльного аналізу та цілком відповідатиме принципу історизму, адже не буде суперечити тогочасній логіці існування єдиного державного об'єднання – Російської імперії, повсякчасної комунікації та нерозривного взаємозв'язку між різними регіональними групами дворянства.

Розділ І.

Законодавче оформлення дворянства як стану в Російській імперії

Виникнення дворянства як нижчої частини військово-службового стану, що проживала при дворі князя або боярина, прийнято хронологічно відносити до XII–XIII ст. Однак у даному випадку варто говорити виключно про ту частину знаті, яка була залежною за своїм політичним, соціальним і економічним статусом. «Дворові люди або дворяни, – зазначив відомий російський історик М. Павлов-Сільванський, – були залежними дворовими людьми, котрі проживали при князі для виконання особистих доручень»³. Подальша трансформація дворянства у привілейовану соціальну верству напряду пов'язана із формуванням централізованої держави та поступовим нівелюванням позицій боярства. Так, з XIV ст. дворяни, окрім традиційних господарських функцій (нагляд за князівськими продовольчими запасами та кіньми) почали виконувати військову службу (функції прикордонної охорони) та деякі фінансові завдання (наприклад, збір мита за перевезення товарів)⁴. Однак, по суті, вони мали право займати лише незначні посади і можливості щодо висхідної вертикальної соціальної мобільності (дослужитися до боярина) залежали від матеріального становища.

Проведення великими московськими князями Іваном III Васильовичем (1462–1505) і Василем III Івановичем (1505–1533) централізаторської політики «збирання земель» супро-

³ Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб.: [Б.и.], 1898. – С. 27.

⁴ Яблочков М. История дворянского сословия в России. – СПб.: Типография А.М. Котомина, 1876. – С. 95.

воджувалося насильницьким приєднанням земель навколишніх князівств, та, відповідно, обмеженням економічних і політичних привілеїв їх боярсько-князівської аристократії. Зокрема, втративши право вільного від'їзду та перейшовши на службу до московського князя, вони перетворилися на служилих людей, розширивши й ускладнивши таким чином структуру двору (основу якого складали дворяни). Із приєднанням князівств до політичного й адміністративного центру – Москви за часів царювання Івана III був пов'язаний і процес виникнення наприкінці XV ст. помісного війська, основу якого становили служиві люди (дворяни та діти боярські). За несення військової служби вони отримували відповідні майнові заохочення – земельні наділи – помістя (тобто «по місцю служби»). На відміну від вотчинного землеволодіння, яке перебувало у спадковій власності, помісне землеволодіння було умовним (тимчасовим). Зокрема, земля надавалася винятково на термін виконання певної служби, головним чином військової і лише на цей період служилі люди володіли помістям. Отриману таким чином землю власник не мав права ані відчужувати будь-яким шляхом у постійне володіння, ані продавати, ані передавати у спадок⁵. Власне така система, яка була покликана відігравати роль матеріального забезпечення армії, і заклала майбутнє підґрунтя для формування економічної могутності дворянства.

Варто констатувати, що фактично до середини XVI ст. за своїм статусом дворяни в офіційних документах знаходилися нижче дітей боярських. Втім, незалежно від цього, вони нарівні отримували земельні володіння від великого московського князя. До того ж, долучаючись до військових походів, дворяни вважалися найближчими слугами князя і повністю від нього залежали. При цьому, як зазначалося вище, економічна мотивація їх служби зумовлювала поступове формування помісного землеволодіння як специфічної ознаки феодальної системи (з кінця XV ст.). Джерелами для його зростання стали

⁵ Чернов А.В. Вооруженные силы Русского Государства в XV–XVII вв. – М.: Воениздат, 1954. – С. 23.

конфісковані та перетворені на удільні території приєднаних князівств і селянські общинні землі⁶. За таких обставин прийняття в 1556 р. «Уложення про службу», де чітко визначались норми обов'язків (ратної повинності), завершило розробку правових основ помісного землеволодіння⁷. Загалом, ця система, зважаючи на намагання Івана IV централізувати князівську владу шляхом послаблення «старого» боярства та зміцнення дворянства, відіграла важливу у формування соціальної структури населення Московського царства.

З часом помісне землеволодіння зрівнялося із традиційним вотчинним. Ці зміни відбувалися подвійним чином:

1) вотчинники, подібно до поміщиків, переходили від особистої військової служби до поземельної;

2) помістя, перебуваючи спочатку в умовному володінні, ставали спадковими – спочатку фактично: шляхом передачі їх нащадкам лише із князівського дозволу, а пізніше і юридично, коли на законодавчому рівні ці землі закріплювались як особиста власність⁸.

Черговим заходом у процесі зміцнення привілейованого становища дворянства стало запровадження наприкінці XVI ст. так званих «заповідних літ» – років, протягом яких селянам заборонялось переходити від одного землевласника до іншого у встановлений Судебником 1497 р. Юріїв день (26 листопада за ст. ст.). Саме в такий спосіб відбувалося формування системи закріпачення значної частини населення, що водночас передбачало запровадження нових регламентацій пошуку та повернення

⁶ *Самоковасов Д.Я.* Архивный материал. Новооткрытые документы поместно-вотчинных учреждений Московского государства XV–XVII столетий. – М.: Университетская типография, 1905.

⁷ Полное собрание русских летописей. Изд. 1-е. – Том XIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Первая половина. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1904. – С. 267–268.

⁸ *Ключевский В.О.* Краткое пособие по русской истории; предисл. Ю.Н. Емельянова. – М.: Айрис-пресс, 2007. – С. 121.

втікачів «Соборне уложення» 1649 р. визначило особливо жорстокі види покарання за переховування селян (аж до страти) і фактично остаточно закріпачило їх; а також врегулювало правовий статус помісного землеволодіння: умови власності, успадкування й обміну на вотчинні землі (з дозволу вищої влади держави)⁹. Загалом, слід визнати правильність думки В. Ключевського про те, що у названому документі «головна увага звернена на дворянство, як на пануючий військово-служивий і землевласницький клас: практично половина всіх статей Уложення прямо чи опосередковано стосується його інтересів і взаємовідносин. Тут, як і в інших своїх частинах, Уложення намагається утриматися на ґрунті дійсності»¹⁰.

Соборне уложення 1649 р. сприяло чіткій структуризації тогочасного суспільства на три основні групи: служивих людей (основа – дворянство), посадське населення (городяни) та селяни. Певною мірою обмеживши соціальну мобільність, особливо стосовно останніх, Олексій Михайлович заклав підґрунтя для сталої спадковості та незмінності станової приналежності.

За своїм складом дворянство в означений період поділялося на:

1) московське («велике», «дворове»), що офіційно проживало в Москві, заносилося до боярських книг і поділялося на кілька чинів і посад: бояри, окольничі, думні дворяни, думні дяки, спальники, стольники, стряпчі, власне московські дворяни, дяки, жильці. За таких обставин отримання певного чину ще не супроводжувалося наданням грамот на дворянство чи гербу, видавалися лише грамоти на помістя. Однак, в подальшому, у XVIII–XIX ст., саме вони слугували підтвердженням дворянського походження.

⁹ Уложение (№ 1) // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т. I (1649). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1–161.

¹⁰ Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в 2-х книгах. Книга 2. Послесловие, комментарии А.Ф. Смирнова. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 67.

2) городові дворяни (новгородські, суздальські, ростовські, курські та ін.) та боярські діти, котрі мали помістя та служили у містах формуючи кінні сотні; із свого середовища обирали т. зв. виборних дворян для служби у Москві. Ця група була досить численною і наприкінці XVII ст. налічувала декілька тисяч осіб. До неї входили також дворяни при дворах (дворові) церковних ієрархів – патріарха, митрополитів та архієреїв¹¹.

В свою чергу, залежно від способу отримання дворянських прав, ця соціальна група поділялася на:

- спадкове дворянство (спочатку порівняно нечисленне) – чин передавався й отримувався у спадок, однак підвищення по службі ставало можливим лише за особливі заслуги;

- особисте дворянство – надання прав дворянина винятково за службу, при цьому просування по чиновницькій драбині було досить повільним, а доступ до вищих чинів виявлявся складним.

По суті, говорячи про дворянство до XVIII ст. варто погодитися з тим, що «не дивлячись на спільність повинності – обов’язкова служба державі, на спільність інтересу – володіння кріпосними селянами, царські чиновні люди не складали єдиного стану, існуючи у своїй чиновницькій роздрібності: боярин не мав нічого спільного з окольничим, а тим більше з меншими чинами, окольничий – з думним дворянином, дворянин – з сином боярським і т. д.»¹².

Розгалужена та складна система чинів була суттєво реформована (впорядкована) Петром I, який зробив станову приналежність основною ознакою для юридичної та соціальної ідентифікації. При цьому саму внутрішню структуру кожного із станів було також уніфіковано.

¹¹ Яблочков М. История дворянского сословия в России. – СПб: Типография А.М. Котомина, 1876. – С. 248–250, 252, 259.

¹² Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1870. – С. 3.

Питома увага на початковому етапі зміни статусу дворянства протягом означеного періоду приділялася поліпшенню його освітньої підготовки. Так, час від часу Петро I особисто влаштовував «ревізію» всім дорослим дворянам, які перебували на службі або знаходилися у відставці, а також дворянським «недоукам» – дітям, які не досягли узаконеного для служби віку. На цих оглядах у Москві та Петербурзі цар іноді особисто розподіляв дворян і недоуків за полками та школами, власноручно проставляючи в списках «крижі» (хрестики) навпроти прізвищ тих, хто вважався придатним для служби. Лише у 1704 р. Петро I проінспектував у Москві понад 8 000 скликаних туди дворян. Розрядний дяк персонально викликав дворян, а цар звірявся по зошиту і виставляв у ньому свої оцінки¹³.

Водночас було запроваджено практику «заморської» служби – навчання дітей дворянства за кордоном. Про їх емоційну реакцію на такий захід можна судити зі слів історика-дослідника петровської доби, професора Петербурзького університету, академіка М. Устрялова (1805–1870): «Не без горя і не без сліз, відправлялися наші царедворці в далекі краї, де не бували ні батьки, ні діди їхні, для справи мудровоної, тяжкої, невідповідної ні званням їхнім, ні нахилам, і тим більш важкої, що навряд чи хто з них розумів яку-небудь мову іноземну. Більшість з них була вже одружена, мала дітей, і легко уявити, скільки плачучих за ними залишалося в Москві. Звичайно, не було жодного знатного дому, де б не тужили і не нарікали про тривалу розлуку з рідними та ближніми, приреченими вчитися ремеслу *матроському* [курсив – М. Устрялова]. Багато кого, крім того, нарікали на відправку молодих царедворців в єретичні

¹³ Лизогуб В.А. Правовий статус дворянства в епоху Петра I // Теорія та практика правознавства. Електронне наукове фахове видання. – Х.: Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2001. – № 1. – Режим доступу: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/1/1_2011.pdf.

землі, і не знали вже, що й думати, коли поширилася звістка про поїздку за море самого царя»¹⁴.

Негативні відгуки та невдоволення про закордонну службу дійсно були досить поширені серед дворянства часів Петра I, однак можна із впевненістю твердити про підвищення освітнього рівня та поширення західноєвропейських культурних традицій в середовищі привілейованого стану як наслідок запровадження вказаної практики.

Слід зазначити і те, що протягом 1711–1712 рр. в офіційних документах поступово виходять з ужитку поширені раніше терміни «діти боярські» та «служиві люди». В зв'язку з цим 23 березня 1714 р. було затверджено указ «Про порядок спадкування в рухомому та нерухомому майні» (більш відомий як «Указ про єдиноспадкування»), який зафіксував «юридичне злиття» вотчини і помістя закріпивши умовні володіння у спадкову власність дворян. Крім того, встановлювався невластивий для тогочасного права інститут майорату – успадкування нерухомості лише старшим сином¹⁵. Метою цього нововведення стало збереження дворянської земельної власності від надмірного роздроблення. Наростання цієї тенденції досить чітко простежено російським політичним діячем та істориком кінця XIX – першої половини XX ст. П. Мілюковим, який на основі аналізу наявних списків служилих володінь XVII ст. виокремив три основні тенденції:

1) суттєве зростання кількості землевласників-однофамільців серед дрібнопомісного провінційного дворянства, що, по суті, належали до одного роду; і за рахунок цього,

2) зниження рівня максимального розміру володінь;

¹⁴ *Устрялов Н.Г.* История царствования Петра Великого. Том второй: Потешные и азовские походы. – СПб: Тип. II-го деления Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1858. – С. 316.

¹⁵ О порядке наследования в движимых и недвижимых имуществах (№ 2789) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. V (1713–1719). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 91–92.

3) поява ряду «нових» землевласницьких родин і зникнення «старих», давніх¹⁶.

Відтак, вищевказаний указ 1714 р. Петра I був спрямований проти названих, цілком реальних наслідків давнього звичаю – ділити порівну нерухомість між усіма спадкоємцями. Проте спроба запровадити інститут майорату на практиці призвела до появи значної кількості безземельного дворянства (тих, хто мав право лише на рухоме майно), єдиним джерелом прибутку якого були винятково військова чи цивільна служба (бюрократичний апарат). Як результат – відповідне положення указу було скасовано в 1731 р. Аналізуючи причини такого рішення, слід враховувати і прагнення дворянства до свободи складання заповіту, дарувань і відчуження. «Російська аристократія, – писав П. Мілюков, – у цьому відношенні є повною протилежністю англійській, яка добровільно та свідомо відмовилася від свободи заповіту і на звичай майорату створила свою соціальну силу»¹⁷.

Зміцнення економічного статусу дворян пов'язане з указом 1719 р., який закріпив за ними у персональну навічну залежність усіх селян, які проживали на території помість. Самі ж права землевласників стосовно селян суттєво збільшено. Зокрема, останніх практично зрівняно у становищі з холопами. Відтак, селянин опинився у якості поміщицької власності¹⁸. Як і раніше, право власності на землю та на селян визначалися зобов'язанням виконання служби. Зміни 1719 р. обумовили те, що віднині дворянин міг розпоряджатися помістями як своєю

¹⁶ *Мілюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб.: Ред. журн. «Мир божий», 1898. – Ч. 1: Население, экономический, государственный и сословный строй. – С. 172–173.

¹⁷ Там же. – С. 173.

¹⁸ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 80.

власністю і володіти селянами, які проживали в ньому, лише під час перебування на офіційній службі або в законній відставці. В разі ж ухилення від служби без належної причини маєток і селяни відбиралися на користь держави.

Окрім збереження та посилення існуючої правової системи регулювання статусу дворянства, Петро I дещо нівелював його стану за замкнутістю, полегшивши вступ до цієї групи (за вислугу) різночинцям. Ці зміни оформлено у «Табелі про ранги» від 24 січня 1722 р. – ієрархічній системі звань і чинів при встановленні відповідності між ними при виконанні військової, статської чи придворної служб, визначенні правил надання дворянства певним особам. Названий документ, заклавши суттєві зміни в основи дворянства, скасував існуючий поділ на підставі родового походження. Зокрема, сини титулованих осіб і взагалі шляхетних дворян не мали право отримувати чин без виконання державної служби. По суті, відтоді будь-хто, отримавши за особисті заслуги високий чин, посідав і відповідну посаду, а не пройшовши службовими сходами нижніх чинів, не міг досягти вищих¹⁹.

Зазначимо, що закон від 24 січня 1722 р. складався з поділу чинів за 14 класами або рангами і з 19 пояснювальних пунктів до цього розкладу. Крім означених нововведень, «Табель про ранги» запровадив поділ дворянства на дві групи: спадкову й особисту. Спадкове дворянство передавалося від батька і надавалося: «за народженням» (за походженням), у результаті «милості монарха» та «дарування російського ордена», а також «за вислугу» (з 14-го рангу – для військових чинів і з 8-го – для цивільних). Прикметно, що завдяки «Табелю про ранги» людина

¹⁹ Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однако воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был (№ 3890) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. VI (1720–1722). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 486–493.

незнатного походження, яка мала заслуги перед Батьківщиною на полі бою або ж на цивільній службі, могла одержати дворянство – особисте або навіть «потомствене»²⁰. Наприклад, для військових чинів спадкове дворянство забезпечувалося починаючи від 12-го класу.

Також слід зауважити і про запровадження Петром I дипломів на дворянство та герби. Зокрема, у 1722 р. з'явилася посада герольдмейстера та Герольдія як державна структура, в обов'язки якої входило складання списків дворян, спостереження за несенням ними державної служби, кооптація в дворянський стан осіб, які досягли відповідної ступені «Табеля про ранги», визначення зображень гербів та ін.²¹ Новостворений орган додатково сприяв трансформації системи корпоративності дворянства, важливою складовою якої стали т. зв. «комісари від землі» (земські комісари). Ця посада частково замінила губних старост – посадовців місцевого рівня, що займалися, перш за все, питаннями кримінальної юрисдикції. Земські комісари почали обиратися дворянством від 1724 р. і зобов'язувались щороку звітувати про свою діяльність (збір податків) повітовому дворянству, яке їх обрало. Така система сприяла залученню дворянства до місцевого самоуправління та контролю за виконанням державних повинностей.

Сучасні вітчизняні дослідники процесу формування дворянства в Російській імперії переважно дотримуються думки про те, що час появи останніх з названих нами нормативно-правових актів – 1722 рік – слід вважати датою законодавчого завершення процесу утворення та консолідації цього стану. Основними аргументами в даному випадку слугує те, що «встановлення державного обліку особового складу дворянської верстви стало певною гарантією збереження станових прав і

²⁰ Там же. – С. 491.

²¹ Инструкция Герольдмейстеру – Об отправлении дел по его должности (№ 3896) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. VI (1720–1722). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 497–499.

привілеїв для її представників. До того ж, була передбачена можливість поповнення верстви завдяки отриманню особистого дворянства з правом наступного переходу до спадкового»²².

Загалом, законодавчі заходи Петра I, істотно не розширюючи традиційні станові права та привілеї дворянства, суттєво змінили його обов'язки. Відтоді, військова служба, яка раніше була повинністю лише вузької групи служивих людей, повинністю охопила всі верстви населення. При цьому дворянин петровської доби, як і раніше, володів винятковим правом власності на землю, однак внаслідок спеціальних указів на нього була покладена відповідальність перед державою за справність сплати податків своїми селянами. До того ж обов'язковим стало навчання для підготовки до служби. Зруйнувавши колишню замкнутість служивого стану, Петро I відкрив доступ до дворянства людям інших соціальних груп і прошарків, однак недоліки закону про єдиноспадкування спонукали до виходу з нього купецтва та духовенства. По суті, основним наслідком петровських реформ стало те, що дворянство Росії трансформувалося у військово-бюрократичну категорію населення, права якого визначалися виключно державною службою, а не соціальним походженням.

Суттєві зміни в законодавстві щодо статусу, прав і привілеїв дворянства відбулися за правління Анни Іоанівни (1730–1740). Зокрема, як зазначалося вище, на початку 1730-х рр. скасовано принцип майорату. Політичні події 1730 р. (розрив за підтримки дворянства «кондицій», що обмежували владу імператриці Анни Іоанівни) засвідчили важливість врахування самодержавною владою вимог і настроїв досліджуваної нами станової групи. Так, дворяни одностайно виступили за зменшення терміну служби до 20 років, заміну для своїх синів служби рядовими у полках на навчання у спеціальних закладах.

²² Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.): дис. ... д-ра іст. наук; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 59.

Однак, найголовнішою вимогою стало саме скасування тих положень «Указу про єдиноспадкування» Петра I, згідно з якими поміщик мав право передавати нерухоме майно лише старшому із синів. У зв'язку з цим 9 грудня 1730 р. видано указ, в якому йшлося про відсутність користі для держави інституту майорату. При цьому детально обґрунтовувалася необхідність його скасування – «закон Божий велить дітей своїх всіх одно нагороджувати». Варто враховувати той факт, що намагаючись обійти дію петровського указу, дворяни інколи навмисно продавали села, щоб на отримані кошти забезпечити майбутнє молодших синів. Подібні «маніпуляції» існували і при оформленні приданого для дочок. Відтак, ці пункти пропонувалося скасувати і «з цього указу при поділі серед дітей як рухомого, так і нерухомого майна чинити відповідно до Уложення [1649 р.]»²³.

17 березня 1731 р. видано ще один указ, який додатково підтверджував скасування закону про майорат і зобов'язував: як помістя, так і вотчини іменувати однаково – «нерухоме помістя-вотчина», і батькам і матерям дітям своїм ділити по Укладенню всім порівну, також і за дочками в придане давати як і раніше»²⁴.

Отже, остаточне поєднання таких різних видів земельної власності як помістя (умовне володіння) і вотчини (спадкове володіння) стало тією важливою юридичною зміною, яка перетворювала дворянство на повноправного власника нерухомого майна.

Ще одна зміна петровського законодавства за правління Анни Іоанівни стосувалася скасування посади земського комісара (відповідно до Регламент Камер-колегії від 23 червня

²³ О разделе детям движимых и недвижимых имений по Уложению и об отмене указа 714 о пополнительных к оному пунктов 1725 года (№ 5653) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. VIII (1728–1732). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 345–346.

²⁴ О именовании поместий и вотчин недвижимым имением и о разделе оных между детьми по Уложению (№ 5717) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. VIII (1728–1732). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 396–397.

1731 р.). Відтоді податки повинні були збирати по півріччях особисто поміщики або їхні управителі (заздалегідь до піврічного терміну) і надсилати їх до воевод не чекаючи повістки. Стосовно ж жителів села, які не сплачували вчасно податки, відправлялася езекуційна команда від полку, в дистрикті якого значились несправні платники. Команда вимагала недоїмку від господаря маєтку або ж його управителя. Натомість відповідальний платник ставав і обов'язковим збирачем²⁵.

По суті, зобов'язання поміщиків збирати податки із селян, покликане підвищити економічну ефективність податкової політики держави (у комплексі із вотчинним судом в особі поміщика, поліцейським наглядом за кріпаками, відповідальністю за їхню податну справність і клопотанням за них в судових справах із сторонніми особами, поєднали в зобов'язаннях дворянина виконання функцій станового пристава та земського начальника.

Аналізуючи вплив соціальної політики Анни Іоанівни на права й обов'язки дворянства варто згадати і маніфест від 31 грудня 1736 р. «Про порядок прийому на службу шляхетських дітей і звільнення від неї», який обмежив термін дворянської служби 25-ма роками, а вікові початки її виконання «зсувалися» з 15-ти років до 20-ти. Характерно, що один із синів при цьому мав право на звільнення від неї, правда, зобов'язуючись натомість поставляти рекрутів із кріпаків²⁶. Такий привілей започаткував розширення можливостей дворянства щодо добровільного перебування на державній службі.

Необхідно констатувати: у XVIII ст. відбулися значні зміни в етнічно-релігійному складі та чисельності дворянства Російської імперії. Зокрема, починаючи із XVI ст. до нього

²⁵ Регламент Камер-коллегии (№ 5789) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. VIII (1728–1732). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 485–486.

²⁶ О порядке приема в службу шляхетских детей и увольнение от оной (№ 7142) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. IX (1733–1736). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1022.

інтегрувалась лояльна мусульманська еліта волзьких татар. У подальшому, із приєднанням Прибалтики відбувалося оформлення остзейського дворянства (1710). Пізніше до складу дворянства долучалося фінське лицарство (1723), смоленське «панство» (1752), шляхетство трьох українських губерній (1783), а також татарські мурзи (1783). В останній чверті XVIII ст. до дворянства імперії ввійшли представники донського козацтва та польської шляхти. Зазначимо, що у XIX ст. відбулася нобілітація грузинського та бессарабського дворянства, а також, з певними обмеженнями, мусульманської аристократії Криму.

Кардинальне розширення прав дворянства припало на нетривале правління імператора Петра III (25.12.1761–28.06.1762), яке, у цьому відношенні, позначене виданням 18 лютого 1762 р. маніфесту «Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству». Цей нормативно-правовий акт, прийнятий на завершальному етапі Семилітньої війни, суттєво розширив права та привілеї цього стану, звільнивши його представників від обов'язкової 25-річної громадянської і воєнної служби. Відтепер дворяни могли вільно йти у відставку та безперешкодно полишати територію Російської імперії. Лише у ході збройних конфліктів вони зобов'язувались на вимогу уряду служити в армії. За таких обставин слід було негайно повертатися у державу під загрозою конфіскації земельної власності²⁷. Як стверджував М. Павлов-Сільванський «цим важливим законодавчим актом була відмінена суттєва основа організації класу державних службовців і покладено початок утворенню привілейованого дворянського стану»²⁸.

Також слід зауважити, що дворянам надавалась можливість продовжувати службу за власним бажанням, хіба що з об-

²⁷ О даровании вольности и свободы всему Российскому дворянству (№ 11444) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XV (1758–1762). – СПб.: Типография П.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 912–915.

²⁸ Павлов-Сильванский Н. Государевы служилые люди. Происхождение русского дворянства. – СПб.: [Б.и.], 1898. – С. 287.

меженням відставки на період війни і за три місяці до неї, а також у мирний час тим дворянам, які не мали обер-офіцерського чину або не вислужили у військах 12 років. Стосовно неповнолітніх дворянських дітей у маніфесті вказувалося, що по досягненні ними 12-ти річного віку необхідно лише надавати відомості про місце їх навчання: в Російській імперії або за кордоном. Останнє дозволялось чинити тільки найбільш можливим дворянам, котрі володіли помістями із понад 1 тис. кріпаків. Інші ж повинні були навчати своїх дітей в шляхетському кадетському корпусі.

З'ясовуючи причини появи маніфесту 1762 р., деякі дослідники пов'язували їх безпосередньо з ліквідацією умовного землеволодіння і перетворенням дворян у вотчинників, чий землевласницькі права все більше суперечили службовим обов'язкам. З такою думкою співвідноситься поширена в історіографії теза про наполегливе прагнення власне дворянства до свободи від обтяжливої державної повинності, що проявлялося у відповідних вимогах, проектах, проханнях і, головне, в пасивному ухиленні від служби²⁹.

Як справедливо зауважила І. Фаїзова, особливу зацікавленість в ослабленні службового тягара проявляли військові: «Обов'язкова служба, навіть обмежена двадцять п'ятьма роками, на десятиліття відривала поміщика від будинку і господарства, яке у зв'язку із його відсутністю занепадало; небезпечні умови служби, особливо під час походів, створювали постійну загрозу життю дворянина, а необлаштованість побуту і убогий раціон харчування приводили до широкого поширення в російській армії таких важких хвороб як, наприклад, сухоти і цинга»³⁰.

²⁹ *Марасинова Е.Н.* Вольность российского дворянства (Манифест Петра III и сословное законодательство Екатерины II) // *Российская история*. – 2007. – № 4. – С. 21.

³⁰ *Фаизова И.В.* «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – М.: Наука, 1999. – С. 94.

Виходячи з цього, саме середні та нижчі офіцерські чини особливо наполегливо домагалися обмеження терміну обов'язкової служби, яке було, нарешті, запроваджене вищевказаним маніфестом від 31 грудня 1736 р. Іншим заходом на шляху звільнення дворянства, став маніфест 1762 р. До основного мотиву його прийняття (бажання дворянства та ліквідація умовної форми землеволодіння) стали і власне державницькі інтереси російського абсолютизму. Так, на початку 1760-х рр. значно мінімізувалася потреба самодержавства в збереженні загальної повинності панівного класу для укомплектування офіцерського складу армії та для поповнення бюрократичного апарату. Це зумовлене тим, що за десятиліття дії «Табеля про ранги» 1722 р., у результаті особистої вислуги позбавлених помість різночинців і зубожіння поміщиків, склався порівняно численний прошарок професійних чиновників. Радянський історик С. Троїцький зазначив, що «формування бюрократії було найважливішим чинником, який підготував «звільнення» правлячого класу від обов'язкового характеру державної служби»³¹.

Насамкінець, слід визнати і те, що однією з причин звільнення дворянства від обов'язкової служби стало і послаблення самодержавної влади в період нетривалого царювання Петра III. Загальновідомо, що обділений політичними здібностями монарх прагнув уникнути можливого палацового перевороту і намагався будь-якими поступками отримати прихильність дворянства. Відтак, саме це, у поєднанні із наростаючою боротьбою партій та загостренням політичних інтриг, змусило вищу владу піти на компроміс з тогочасною елітою.

Отже, маніфест 1762 р. «Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству» виявився цілком закономірним наслідком складного переплетення економічних обставин, станових устремлінь і політичної кон'юнктури.

³¹ *Троїцкий С.М.* Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. – М.: Наука, 1974. – С. 365.

Грунтовний аналіз маніфесту спонукає до думки про те, що цей законодавчий акт мав на меті не лише проголошення додаткових привілеїв вищого стану, а й посилення впливу на мотивацію його представників у необхідному для абсолютизму напрямі. Також складається враження, що всі передбачені ним заходи мали б у кінцевому підсумку підвищити престиж освіти, посилити значущість посадовців і загострити конкуренцію за отримання чинів у середовищі дворянства. Невипадково документ, скасовуючи обов'язковий характер державної служби, закінчувався промовистим закликм продовжувати її з усією «вірнопідданською вірністю і ретельністю», всіляко готувати до служби дітей, а тих, хто ухиляється від неї «зневажати»³².

А тому певну логіку має твердження дослідників про те, що в маніфесті йшлося, перш за все, не про свободу привілейованого стану і перспективи, які відкривалися у зв'язку із цим, а про очікування відповідної «вдячності» влади з його боку. Водночас зміст документу місцями виглядає суперечливо. Так, за своїм пафосом він був витриманий у традиційних виразах абсолютистської ідеології, яка продовжувала панувати не лише серед можновладців, а і представників «служливих» груп. При цьому головна концепція маніфесту, згідно з якою «всєблагородні російські дворяни назавжди свободою користуватися будуть», ще більш ускладнювала сприйняття сенсу державної служби, яка одночасно трактувалася і як почесне право, і як неухильний обов'язок³³. Нарешті, з практичного погляду щодо конкретного законодавчого забезпечення реалізації дарованого дворянству привілею, це був нашвидкуруч підготовлений, аніж

³² О даровании вольности и свободы всему Российскому дворянству (№ 11444) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XV (1758–1762). – СПб.: Типография П.И.И. Канцелярии, 1830. – С. 914–915.

³³ *Марасинова Е.Н.* Вольность российского дворянства (Манифест Петра III и сословное законодательство Екатерины II) // Российская история. – 2007. – № 4. – С. 25.

ретельно продуманий, документ, яким можна було б змінити порядок державної служби цілого стану.

Цікаво, що надаючи неабиякі пільги дворянам, імператор Петро III розраховував і на їхню подальшу зацікавленість у вступі на державну службу: з ентузіазмом і старанністю виховувати для неї своїх дітей. Така ознака, за словами І. Фаїзової, мала б стати наріжним каменем кодексу дворянської честі³⁴. Проте вже початок правління Катерини II (1762–1796) засвідчив зміну державної політики в цьому аспекті. Зокрема, імператриця, подібно до Петра I, вважала монаршу службу головним обов'язком дворянина і виступала проти її відміни. Водночас, прагнучи заручитися підтримкою панівної верстви, зводила із скасуванням положень маніфесту 1762 р.

Маніфест від 28 липня 1762 р. «Про вступ на престол імператриці Катерини II» містив типову форму «клятвенної обіцянки», згідно якої всепіддданні урочисто присягали «вірні і нелицемірно служити і у всьому коритися», «поводитися», як годиться «доброму і вірному Її Імператорської Величності рабу»³⁵. Натомість в маніфесті від 22 вересня того ж таки року «Про підтвердження Російському війську прав і переваг, дарованих імператрицею Єлизаветою» було проігноровано рішення не лише про ліквідацію обов'язкового характеру служби для дворян, а й фактично всі розпорядження попередника – імператора Петра III. Зміст цього документу спрямовувався насамперед на зміцнення «доброго порядку», «досконалої справності» і «дисципліни», введених за правління Єлизавети Петрівни. Обіцяні переваги вже зводилися не до декларування права покинути армію, а, навпаки, виражалися в доцільності повернення на службу всім «несправедливо у війську Нашому виключеним у відставку

³⁴ Фаизова И.В. «Маніфест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – М.: Наука, 1999. – С. 99.

³⁵ О вступлении на Престол Императрицы Екатерины II (№ 11582) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XVI (1762–1764). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 3–4.

проти волі і бажання їх...». Крім того, у маніфесті взагалі не йшлося про винагороди та підвищення в чинах.

Підтвердження маніфесту «Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству» не відбулося і в наступному 1763 р. Ще восени 1762 р. Катерина II писала дипломату М. Паніну: «...не багато ремствування між дворянства про неконфірмацію їх вольностей...»³⁶. 11 лютого 1763 р. вийшов іменний указ «Про розгляд акта, яким імператор Петро III дав вільність благородному російському дворянству, і про приведення його змісту в кращу досконалість»³⁷. З цієї метою була створена Комісія, діяльність якої регламентувалася не чіткими вказівками імператриці, а загальними пріоритетами нової влади. В указі йшлося не про «вольності», а про «монарше благовоління», що, очевидно, розглядалося престолом як більш висока цінність, ніж свобода від служби. Зміст Маніфесту слід було «привести в кращу досконалість» «на основі розумної політики». По суті, майбутня Комісія повинна була не стільки розробляти «права свободи дворянської», скільки посилити статті, «які б настирливіше заохочували честолобство на користь і службі нашої і нашої люб'язної Вітчизни»³⁸.

³⁶ Собственноручный указ Екатерины II об учреждении при дворе Комиссии о русской дворянстве (11 февраля 1763 года) // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1871. – Т. 7: Бумаги Императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном Архиве Министерства Иностранных Дел (здесь помещено более 400 преимущественно собственноручных бумаг императрицы, с 1744 по 1764 год включительно). Ч. 1 / Собраны и изданы, с Высочайшего соизволения, по предначертанию Его Императорского Величества Государя Наследника Цесаревича, академиком Пекарским. – С. 233.

³⁷ О рассмотрении акта, которым Император Петр III дал вольность благородному Российскому Дворянству, и о приведении его содержания в лучшее совершенство (№ 11751) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XVI (1762–1764). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 157.

³⁸ Там же. – С. 157.

Протоколи засідань Комісії, яка працювала протягом двох місяців, а також підготовлена для імператриці «Доповідь про проект Права дворянського» свідчать про високий ступінь залежності свідомості тогочасної політичної еліти від офіційної ідеології. Подискутувавши про привілеї родовой і титулованої знаті, про співвідношення чинів і статусу вищого стану, придворні дійшли висновку, що гідність дворянства визначається виключно його заслугами перед престолом.

Проект «Права дворянського» Катерина II власноруч скопіювала, зробила помітки на полях і повернула його укладачам через півроку. Однак зауваження найвищої особи здалися членам Комісії занадто загальними, і вони так і не приступили до написання остаточного тексту³⁹. Невдовзі Комісія призупинила свою роботу, а імператриці довелося особисто розпочати законодавче оформлення станового статусу дворянства та політики абсолютизму щодо панівного класу.

Таким чином, маніфест «Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству» не було ані скасовано, ані конфірмовано, хоча деякі його положення реалізувалися в подальшій законодавчій практиці Сенату і діловодстві Герольдмейстерської контори. «Питання про привілеї дворянства (їх розширення й остаточне законодавче оформлення), – наголосила російська дослідниця І. Фаїзова, – залишалося відкритим. Його обговорення продовжувалось спочатку в створеній у грудні 1763 р. Комісії про комерцію, потім у Законодавчій комісії і, нарешті, через двадцять три роки, в 1785 р. завершилося виданням Жалуваної грамоти дворянству»⁴⁰.

Показово, що іменні та сенатські укази, які регламентували порядок служби вищого стану, зберігали однотипний зміст і незмінну ідеологічну спрямованість протягом усього царю-

³⁹ *Омельченко О.А.* Императорское Собрание 1763 года: (Комиссия о вольности дворян): Исторический очерк. Документы. – М.: МГИУ, 2001. – С. 149–150.

⁴⁰ *Фаизова И.В.* «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – М.: Наука, 1999. – С. 101.

вання Катерини II, тобто і до, і після видання Жалуваної грамоти дворянству. Так, маніфест «Про дарування вольності...» згадувався у цих документах особливо часто на початку правління імператриці. Натомість в указах 1790-х рр. можна побачити лише поодинокі посилання на нього⁴¹. Однак обставини, за яких підтверджувалася свобода вищого стану, свідчили про пропагандистське бажання влади продемонструвати свою стабільну відданість закону і про завуальоване, але вельми ефективне, обмеження цього привілею.

Найбільш часто в законодавстві катерининської доби фігурувало власне не визначення права вищого стану на свободу від обов'язкової державної служби, а сформульовані в маніфесті 1762 р. пункти, що регламентували й обмежували ці норми в реальній життєвій практиці. При цьому головне положення маніфесту про свободу продовжувати службу жодного разу не цитувалася в указах останньої третини XVIII ст. Разом з тим, пояснення, які так чи інакше перешкождали відстороненню дворянина від справ, наводилися вельми часто. Так, сенатський указ від 17 серпня 1783 р. обмежив можливість вийти у відставку землемірам з дворян. Відтепер вони могли сподіватися на припинення служби лише «після закінчення літнього часу і до настання весни». У 1792 р. в указі із Військової колегії був повністю процитований 8 пункт маніфесту «Про дарування вольності...», згідно якого дворяни що знаходилися у військовій службі «в солдатах та інших нижніх чинах нижче обер-офіцера, котрі не дослужились офіцерства, ... не відставляти [т. б. не дозволяти відставку – Авт.], хіба хто більше 12 років службу продовжував, то такі отримують звільнення»⁴².

⁴¹ *Марасинова Е.Н.* Вольность российского дворянства (Манифест Петра III и сословное законодательство Екатерины II) // *Российская история.* – 2007. – № 4. – С. 26.

⁴² О порядке отставки нижних воинских чинов, и о представлении в том в Коллегию с сентября по март месяц (№ 17073) // *ПСЗРИ.* – Собр. 1-е. – Т. XXIII (1789–1796). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 361.

Цікаво, що проголошена маніфестом 1762 р. практика підвищення при відставці і бюрократична складність жорсткого обліку за послужним списком кожного дворянина стимулювала досить легке просування по чиновницькій кар'єрі, а в зв'язку з цим і поширення відповідних зловживань за правління Катерини II. У свою чергу, така ситуація зумовила посилення контролю за системою нагородження вищими чинами при першій відставці. 23 квітня 1795 р. видано указ, у якому йшлося про те, що імператриця особисто переглядає доповіді Сенату, де містяться списки представлених до підвищення у зв'язку з відстороненням від справ. Наприклад, найвищої уваги була удостоєна скромна персона колишнього голови Новгород-Сіверського верховного земського суду надвірного радника Петра Іваненка, якому при вторинній відставці вдалося отримати чин секунд-майора. Чин за П. Іваненком, очевидно, залишився, однак усім установам, губернським і намісницьким правлінням наказано: на майбутнє отримувати відомості про службу, а також «порядно і вірно» складати списки тих, хто «з відставки... приймається до місця». Дворяни, котрі скористалися пільгами, зафіксованими в маніфесті 1762 р. і Жалуваній грамоті 1785 р., відтепер, при поверненні на службу, мали представляти «справжні звільнювальні укази, паспорти або атестати»⁴³.

Апогеєм законодавчого оформлення прав і привілеїв дворянства у Російській імперії часів Катерини II стало прийняття 21 квітня 1785 р. «Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» (відома як Жалувана грамота)⁴⁴.

⁴³ О подтверждении всем Присутственным местам, чтобы они от определяемых из отставки или из находящихся не у дел в службу, требовали подлинных увольнительных указов, паспортов или аттестатов (№ 17321) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIII (1789–1796). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 688–689.

⁴⁴ Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства (№ 16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 344–358.

Жалувана грамота дворянству юридично оформила тогочасні заходи призначення дворянського стану і визначила його правовий статус, що повністю вписувалось в офіційну великодержавну політику Катерини II. Основні ідеї грамоти були проголошені в «Наказі, даному Комісії з підготовки проекту нового Уложення», який склала імператриця в 1767 р. Катерина II називала цей документ «великим Наказом», щоб відрізнити його від виданого одночасно з ним «Генерал-прокурорського Наказу при Комісії з підготовки проекту нового Уложення, відповідно до якого і маршалу чинити»⁴⁵.

Жалувана грамота 1785 р. систематизувала і підтвердила всі оголошені раніше дворянські права і додала нові пільги. Водночас передбачалось утворення самоврядної губернської дворянської громади і губернського дворянського зібрання, які, по суті, отримали юридичне представництво. Грамота звільнила дворянство від сплати всіх податків, повинностей і заборонила стосовно нього тілесні покарання, а також встановила зовнішні ознаки дворянської приналежності – мундир, шпага, екіпаж, місце в церкві і т. д.⁴⁶ Важлива відмінність Жалуваної грамоти від маніфесту 1762 р. полягала в тому, що вона офіційно не засуджувала ухилення від служби і не вихваляла дворянина, який на ній перебував, залишаючи вирішення цих питань «на совісті», тобто на розсуд, самої особи⁴⁷.

⁴⁵ Томинов В.А. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства: ее истоки, содержание и значение // Законодательство императрицы Елизаветы Петровны / Составитель и автор вступительной статьи В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2009. – С. XI.

⁴⁶ Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 82.

⁴⁷ Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства (№ 16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 348.

Досить своєрідну оцінку суті Жалуваної грамоти 1785 р. дав професор університету Св. Володимира О. Романович-Славатинський, який головне історичне значення законодавчого акту побачив у тому, що за його допомогою сталося не лише закріплення особистих і майнових привілеїв дворян, а й привнесено в державний лад Російської імперії ідею «людських і загальногромадянських прав». «Поняття особистих прав дворянства і саме це слово (*особисті переваги*) [тут і далі курсив – О. Романовича-Славатинського] в законодавство наше вводяться жалуваною дворянською грамотою 1785 р., – зазначив історик. – Уперше в нашому державному ладі, що стояв на тяглі і на повинностях усіх суспільних класів, з'являється клас людей, особисті права яких визнані і забезпечені законом. Перший раз у нашому суспільстві з'являється *обличчя*, а не *холоп* – людина, яку без суду не можна піддати ніякому покаранню, якого і суд не може піддати покаранню тілесному; якого без суду не можна позбавити майна, що належить йому на правах октройованої повній власності. Початки ці, привнесені в наш державний лад і юридичний побут, не могли не мати великого цивілізуючого впливу на нашу громадянськість. Правда, права ці поки складали долю небагатьох, мали вигляд привілеїв для найнезначнішої меншості нації. Проте в них, в цих особистих правах і привілеях дворянства, впало на російський ґрунт зерно тих людських і загальногромадянських прав, які в даний час починають робитися надбанням усіх суспільних класів»⁴⁸.

Прикметно те, що на практиці дворянські привілеї виявлялися набагато ширше тих, які були прописані в «Грамоті на права, вольності і переваги благородного російського дворянства». Так, Катерина II нерідко звільняла поміщиків, засуджених за вбивство кріпосних людей до позбавлення волі або на-

⁴⁸ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1870. – С. 212.

віль до страти, від цих суворих покарань, замінюючи їх символічним церковним покаянням або не особливо обтяжливим засланням.

Отже, від 1785 р. всьому дворянству даровано: титул благородства (до правління Петра I він належав лише представникам царської родини), право мати герб, володіти землею і кріпаками, займати середні і вищі посади в коронній адміністрації й армії; звільнення від усіх податків, повинностей, обов'язкової служби (тільки в разі надзвичайних обставин дворяни зобов'язувались її виконувати. Крім того, дворянство об'єднувалося в губернські дворянські товариства з широкими правами самоврядування, що, в свою чергу, дозволяло йому звертатися з поданнями про власні потреби і з скаргами не лише в Сенат, а й безпосередньо до імператорської особи.

Водночас реформування нормативно-правової бази, що регулювала права та привілеї дворянства, зумовило і зміну джерел його поповнення. Так, до 1762 р. до стану долучались головним чином через державну службу (особисте дворянство) та через соціальне походження (спадкове дворянство). Від 1762 р. першорядним чинником стало народження. Натомість з 1785 р. з'явилися нові способи отримання дворянства – отримання ордену та особисте надання государем, а з 1806 р. і вчений ступінь доктора (передбачав право на чин VIII класу і на спадкове дворянство, якщо людина перебувала на державній службі). При цьому належність до дворянства підтверджувалася спеціальним актом – до 1785 р. занесення до Оксамитової книги, заведеної ще 1687 р., а з 1785 р. – записом до губернської дворянської книги. При цьому Герольдія розглядала всі питання, пов'язані з приналежністю до дворянства в загальноросійському масштабі⁴⁹.

⁴⁹ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 84.

Таким чином, від 1785 р. дворянство Російської імперії набуло практично всі ознаки окремого стану:

- 1) соціальний статус закріплено в юридичній площині;
- 2) відповідні права оформлено як спадкові та безумовні;
- 3) дворянську спільноту перетворено на окрему організацію у вигляді повітових і губернських дворянських зборів;
- 4) поглибилась самосвідомість та самоідентифікація;
- 5) вищих форм отримали самоврядування й участь в спільному управлінні.

При всьому цьому, внаслідок відсутності в державі представницького органу у дворянства його репрезанти не проявлялись у верховній владі (в більшості європейських країн такі установи в XVIII ст. теж були відсутні або не діяли). Натомість воно мало становий і незалежний від імперської адміністрації суд, обирало зі свого складу осіб на коронну службу в місцевих установах і користувалось правом подавати петиції про свої потреби вищій владі й особисто імператору через спеціально обраних депутатів.

Виходячи з цього, наприкінці XVIII ст., після прийняття ряду нормативно-законодавчих актів, дворянство перетворилося на привілейований стан у Російській імперії, а його внутрішня структура відображала корпоративну рівність.

Розділ II.

Еволюція правового статусу дворянства наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. в історії дворянства Російської імперії ознаменувався: в загальному відношенні – виданням ряду нормативно-правових актів, що регламентували норми набуття цього благородного титулу; в контексті ж нашого дослідження – продовженням процесу нобілітації представників і нащадків колишньої козацької старшини Лівобережної України, перевірки документів, що надавали відповідні соціально-майнові пільги. Актуалізація останніх заходів, в масштабах інших українських губерній, визначалася й такими обставинами, як інкорпорація Правобережжя до складу Російської імперії та освоєння південних регіонів і Кримського пів-ову, де існували регіональні особливості.

Еволюція правового статусу дворянства, особливо наприкінці XVIII ст., тобто в останнє десятиліття правління імператриці Катерини II (після затвердження у 1785 р. «Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства»), проявлялася також в уточненні їхніх особистих майнових преференцій, перш за все, у сфері розширення. Зокрема, у день видання Жалуваної грамоти була опублікована й Жалувана грамота містам («Грамота на права і вигоди містам Російської імперії»)⁵⁰. 13 стаття документу зазначила, що «дворяни, які мають власні свої будинки, або сади, або землю, або місця в містах або передмістях, хоч самі в них живуть, або в найм

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 204, оп. 2, спр. 299, арк. 1–3.

здають, від міщанських повинностей не звільняються...»⁵¹. Щоправда, від сплати особистих податків і «народних» повинностей, вони за іншими законами все ж таки звільнялись.

Фактично, зафіксувавши наявність у містах трьох станів – міщанства, купецтва та ремісництва, названа грамота оформила єдиний податковий порядок для усього населення міст, в тому числі і місцевого дворянства, незалежно від професійних занять. До того ж окремим указом від 26 жовтня 1790 р. дворянам заборонялось записуватися до торгових гільдій, а відтак і користуватися правами, що надавалися купцям.

Очевидно, передбачаючи можливі труднощі із визначенням статусу поміщицьких селян, влада активно стимулювала процес продажу дворянських садиб і маєтків, що знаходились у містах. Затягування цього процесу в Лівобережній Україні стало об'єктом особливої уваги генерал-губернатора Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва М. Кречетнікова, який невдовзі після свого призначення у 1790 р. на означену посаду здійснив огляд «Малоросії»⁵². В зв'язку з цим, 16 листопада 1790 р. він звернувся до лівобережних намісницьких правлінь із запитом стосовно пояснення причин неналежного виконання чинних указів про продаж або обмін дворянської поміщицької нерухомості на користь міст⁵³. Розглянувши звернення М. Кречетнікова, зокрема правління Чернігівського намісництва на засіданні 27 листопада 1790 р. визнало, що «протягом минулого часу деякі маєтки уже придбані на користь міст, інші ж від тих поміщиків, за якими тоді

⁵¹ Грамота на права и выгоды городам российской империи (№ 16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 360.

⁵² Федоров И. Граф Михаил Никитич Кречетников, первый генерал-губернатор воссоединенного с Россией Юго-Западного края (1793 г.). – Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 1893. – С. 16.

⁵³ ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 1004, арк. 1.

перебували», дістались різним особам, а «записані по містах селяни переведені в повіти, інші померли або повтікали»⁵⁴. Водночас роз'яснювальна постанова правління містила пункт про проведення перевірки відомостей щодо наявності у містах об'єктів дворянської нерухомості.

Стосовно ж статусу дворян, зафіксованих у Жалуваній грамоті містам 1785 р. варто також додати, що відтепер внуки почесних громадян, при збереженні цього звання представниками трьох поколінь, мали право на отримання благородного титулу після досягнення 30-ти річного віку (ст. 157)⁵⁵. А вже через два роки, згідно указу 1787 р., дворянки, що вийшли заміж за недворян, отримали право вільно «купувати на імена свої людей і нерухомість»⁵⁶. Проте в такому випадку дворянські привілеї не передавалися чоловіку та дітям⁵⁷. Ці укази, як і всі попередні, розіслали в адміністративні установи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Цікаво, що у 1807 р., вже за правління Олександра І, схожий норматив поширювався і на селянок, які, здобувши благородний титул завдяки заміжжю з дворянином, не втрачали його вступивши вдруге в шлюб вже із селянином. А у 1814 р. такі ж права надали й вдовам, які перед тим отримали особисте дворянство від померлого чоловіка.

У 1786 р. в лівобережні намісництва надійшов сенатський указ про те, що «будь-який дворянин, в якому б він місці не

⁵⁴ Там само. – Арк. 2–3.

⁵⁵ Грамота на права и выгоды городам российской империи (№ 16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 360.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 542, арк. 3–4.

⁵⁷ О невоспрещении дворянкам, вышедшим в замужество за не дворян, покупать дворянские имения, пользуясь в оных всеми правами, дворянам предоставленными (№ 16554) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 874.

знаходився, на посаді та в чині не перебував, має невід'ємне право користуватися всіма вигодами і перевагами йому визначеними»⁵⁸.

З 80-ми роками XVIII ст. пов'язане прийняття законодавчих актів, не лише про уточнення регламентації процесу набуття дворянства, а й таких, що стосувалися «відновлення» та підтвердження окремих майнових прав. Перш за все, мова йде про їхній дозвіл «продавати все, що в них у селах родиться, або рукоділлям виробляється», «мати фабрики та заводи по селах», займатися виноробством не тільки для власного споживання, а й для поставки вина у винні імператорські магазини та «вступати у подряди та відкупи»⁵⁹. Означені законодавчі зміни пов'язані з політикою Катерини II, адже ще у 1765 р. був прийнятий Статут про винокуріння, який регулював не тільки виробництво, але і збут вина та спиртних напоїв у Російській імперії, їх оподаткування через відкупну систему. За цим документом право на винокуріння остаточно закріплювалося за дворянами, ставало виключно їхнім привілеєм.

Слід усвідомити той факт, що реформування вино-відкупного законодавства було, з одного боку, зумовлене необхідністю збільшення доходів держави, а з іншого, забезпечувало неабиякі прибутки власне дворянам. Про вигідність такої справи свідчать, зокрема, показники зростання питних доходів Російської імперії протягом другої половини XVIII ст., які навів російський історик М. Гавлін:

- 1) 1750 р. – 2 666 909 руб.;
- 2) 1767 – 5 085 064 руб.;
- 3) 1770 – 5 767 067 руб.;
- 4) 1771–1774 рр. – 6 643 760 руб.;

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 389, арк. 1–1-зв.

⁵⁹ Там само. – Арк. 3; О дозволеніи дворянам вступать в подряды и откупы в тех губерниях, где они по службе состоят (№ 16328) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 534.

- 5) 1775–1778 рр. – 6 887 350 руб.;
- 6) 1779–1783 рр. – 9 258 275 руб.;
- 7) 1793–1794 рр. – 15 176 985 руб.;
- 8) 1795–1799 рр. – 16 899 917 руб.⁶⁰.

Активна критика системи відкупів, на фоні скорочення державних доходів від питних зборів, призвела до її скасування у 1817 р. із затвердженням «Статуту про питний збір», чинного в межах 29 «великоросійських» губерній. Акт надав дворянам право виноробства, виробництва горілки, варіння пива та меду⁶¹. Характерно, що дія статуту спочатку не поширювалася на Лівобережжя та Слобожанщину, де відкупи зберігалися. Так, у Полтавській і Чернігівській губерніях (як і в Правобережній Україні) відкуп поширювався на територію міста з двохверстовою межею навколо нього, а також й казенні поселення. В інших же місцевостях залишалося вільне виробництво і продаж спиртних напоїв визначеним категоріям населення з обов'язковою сплатою ними 2-х рубльового мита з відра відповідно до кількості ревізьких душ⁶². При цьому, з ініціативи міністра фінансів графа Д. Гур'єва поступово збільшувалася ціна на алкоголь та змінювалися правила його продажу. Загалом, варто погодитися з думкою відомого російського статистика першої половини XIX ст., академіка К. Арсен'єва про те, що саме відкупи стали одним із найбільших джерел

⁶⁰ Гавлин М.Л. Вопрос о винных откупах в истории законодательства Российской империи. XVIII–XIX вв. // Экономическая история. Обзорение. Выпуск 13 / Под ред. Л.И. Бородин. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – С. 133.

⁶¹ Устав о питейном сборе и учреждение для управления питейного сбора в 29 великороссийских губерниях, на основании устава (№ 26764) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1817). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 134–137.

⁶² Орлик В.М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 183.

накопичення первісного капіталу (перш за все, для дворянства, за рахунок найбільш бідної частини народу)⁶³.

Процес розширення привілеїв дворян протягом другої половини 80-х – середини 90-х рр. XVIII ст. охопив і військову сферу, бо стосувався таких аспектів, як надання дворянам виключного права на присвоєння військових звань капрала й унтер-офіцера гвардії (1787 р.)⁶⁴, а також переваги над іншими соціальними категоріями населення при присвоєнні нижчих військових чинів (1796 р.)⁶⁵.

Отже, аналіз нормативно-законодавчих актів 1785–1796 рр., у межах правління Катерини II, засвідчує справедливність історіографічних оцінок щодо тодішнього «золотого віку» дворянства. Натомість політика Павла I (1796–1801) позначена не лише посиленням державного контролю за його правами, а й, навпаки, деяким послабленням станових позицій.

Перша тенденція, поряд з іншим, зумовлювалась, принаймні з огляду на необхідність формальної аргументації, почастищенням випадків чиновницьких зловживань у ході розгляду на дворянських зібраннях відповідних заяв. «Дійшли до нас відомості, що з великою зневагою здійснюється розбір [справ] у дворянських зібраннях на прохання шукачів дворянства і

⁶³ Див.: *Арсеньев К.И.* Статистические очерки России / К.И. Арсеньев. – Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1848. – 503, [10] с.: табл.

⁶⁴ О произведении в капралы и унтер-офицеры гвардии одних дворян, и о наблюдении дабы они при вступлении в службу представляли свидетельство о дворянстве (№ 16586) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 945.

⁶⁵ О бытии всем фельдфебелям не из дворян; о именовании унтер-офицеров другим названием, и о переименовании в сие звание всех, кого следует, со старшинством по их настоящим чинам (№ 17534) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1796–1798). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1. ления Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 534.

дворянське право згортається та використовується як зловживання» – вказувалося в імператорському указі з цього приводу⁶⁶. Зважаючи на це, відповідно до указу від 4 грудня 1796 р., будь-хто не міг бути введений у дворянське достоїнство без «височайшого затвердження» та без подання відповідної грамоти⁶⁷.

Друга особливість у політиці імператора проявилася в ускладненні процедури звільнення дворян з державної служби та скасування низки положень Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. Так, указом від 3 січня 1797 р., тобто менш, ніж через два місяці після вступу на престол, Павло I скасував «свободу» від тілесних покарань при вчиненні кримінальних злочинів дворянами, почесними громадянами, купцями першої та другої гільдій і, навіть, білим духовенством. Була також унеможливлена виборність посад в нижньому земському суді, яку змінила система призначень державними чиновниками та заборонені губернські дворянські збори (при збереженні повітових). Павло I залишив посади губернських дворянських предводителів, однак відтепер їх обрання відбувалося під контролем губернаторів. Зазнали реорганізації й дворянська опіка та сирітський суд.

Як обмеження майнових прав сприймався указ від 18 грудня 1787 р. про зобов'язання дворян сплачувати спеціальний податок на утримання органів місцевого самоуправління в губерніях, зокрема, судових. Загальною метою прийняття законодавчого акту, в якому йшлося і про інші категорії населення, була реформа податкової системи, адже «витрати перевищували прибутки..., нестача з року в рік зростала,

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 1029, арк. 1–2.

⁶⁷ О запрещении Правительством самим собою вводитъ в дворянское достоинство и выдавать на оно грамоты без Высочайшего утверждения (№ 17608) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1796–1798). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 216–217.

примножуючи борги внутрішні та зовнішні...»⁶⁸. Дійсно, в даному випадку варто враховувати факт постійного дефіциту в бюджеті Російської імперії. Цікаво, що з огляду на витрати дворян щодо «вчинення правосуддя, охорону порядку, збереження загальної безпеки», цим же указом створювався так званий «Допоміжний для дворянства банк». Ця установа була задумана як засіб екстреної фінансової допомоги дворянству. Зокрема, банк мав протягом 2 років видавати позички особливими білетами терміном на 25 років з розрахунку 6% річних, причому протягом перших 5 років по ним сплачувалися лише відсотки, а з 6-го року належало починати погашення боргу. Однак, ця ініціатива не мала суттєвих позитивних наслідків. З 1 березня 1798 р. почалася видача позичок під заставу маєтків, але вже на початку 1799 р. її призупинили. Прикметно, що за цей період банк видав позик на суму понад 50 млн руб., однак у зв'язку із запланованим зниженням курсу валюти при обміні білетів на кошти боржники втрачали 10–12% суми. Вже у 1802 р. «Допоміжний для дворянства банк» приєднали до позикового банку під назвою «Двадцятип'ятирічна експедиція», а 1817 р. він повністю втратив автономність і злився з іншими позиковими банками⁶⁹.

У сукупності, всі ці заходи уряду Павла I викликали неабиякі нарікання й незадоволення серед дворянства, адже, здавалося б, що будучи задуманими з метою стабілізації фінансово-економічної ситуації в імперії та чіткої регламентації державної служби, вони в дійсності мали половинчастий безсистемний характер і не змінили самої суті соціальних

⁶⁸ О собирании с дворянских имений сумм на содержание по губерниям судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций... (№ 18278) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1796–1798). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 846–847.

⁶⁹ Мигулин П.П. Наша банковая политика (1729–1903). Опыт исследования. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1904. – С. 12.

відносин у країні. Як результат, за словами професора права й історії барона С. Корфа, «більшість дворян ховалася в провінції», ніби «перечікувала в німому заціпенінні проході урагану». І далі: «Все, до чого дворянство звикло, всі його традиції, ідеали, навіть дрібні звички – все раптом протягом восьми годин... виявилось не тільки поганим, але іноді і злочинним»⁷⁰. Відтак, одними з перших заходів імператора Олександра I (1801–1825) стало скасування ряду указів свого батька, повернення на службу всіх раніше звільнених, відновлення дворянських виборів і т. д. Також він відновив чинність Жалуваних грамот дворянству та містам, ліквідував таємну канцелярію. У цьому контексті особливо важливу роль для зміцнення юридичного статусу вказаної привілейованої соціальної групи мав указ «Про відновлення Жалуваної дворянству грамоти» від 2 квітня 1801 р.⁷¹. Характерно, що документ, ключова суть якого зводилася до словосполучення про «утвердження» та «відновлення» грамоти і скасування усіх обмежувальних актів, мав яскраво виражений пафосний характер із розлогою констатацією неабиякого значення дворянства для монархії. На наш погляд, у цьому проглядається відоме бажання Олександра I правити «по законах і по серцю імператриці Катерини Великої», яке з огляду на очевидні факти, обумовлювало зміни дворянської політики порівняно з періодом Павла I. Вже в спеціальному указі від 5 березня 1801 р. проголошено звільнення дворян від тілесних покарань, відновлення свободи переходу з військової служби на цивільну та самоврядність губернських дворянських зборів. Крім цього, послаблювалася процедура отримання дворянства, яка знову, як і до 1796 р., передбачала розгляд доказів

⁷⁰ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 265–266.

⁷¹ О восстановлении жалованной дворянству грамоты (№ 19810) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVI (1800–1801). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 601–602.

губернськими дворянськими комісіями та занесення прізвищ відповідних осіб до губернських родовідних книг⁷². Стосовно суворих покарань Павла І за ухиляння від виборної служби, то замість насильницької відправки на місце, передачі справ до суду та встановлення нагляду поліції було прийнято рішення про позбавлення виборного місця і розгляд кожної конкретної ситуації дворянськими зібраннями. Такі зміни, поряд з критикою попереднього законодавства, розцінювалися сучасниками як занадто послаблені⁷³.

У подальшому права вказаної категорії суспільства лише розширювалися. Мова йде, перш за все, про такі законодавчі нововведення першої чверті ХІХ ст., як:

- заборона приймати дворян на посаду кур'єра – нижчих службовців, що не мали чинів (указ прийнято у 1802 р., а в 1813 р. його дію поширено й на армію);

- заборона заковувати дворян у залізо у випадку скоєння злочинів (цей вид покарання вважався особливо болісним) (1802);

- позбавлення дворянського достоїнства, навіть у випадку вчинення кримінального злочину, здійснюється лише на основі конфірмації або указу імператора (1802);

- надання дворянам права здійснювати без сплати повинностей закордонну оптову торгівлю продуктами з своїх маєтків (1802) та, у зв'язку з цим, вступати до купецьких гільдій (від 1824 р. – лише в 1-шу гільдію, в інші – із спеціального дозволу міністра фінансів) та товариства (1807); однак в останньому випадку вони:

⁷² О восстановлении статей Дворянской грамоты отмененных некоторыми указами (№ 19856) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVI (1800–1801). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 622–625.

⁷³ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов / С.А. Корф. – С.-Пб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 305.

- а) втрачали непідсудність (1807);
- б) зберігали право не сплачувати додаткові платежі (1816);
- в) не могли займатися крамничною торгівлею (1824);
- г) бути прикажчиками і повіреними купців з питань торгівлі (1824);

– заборона давати дворянам непристойні доручення (прецедентом стало вповноваження симбірського губернського правління місцевому дворянину наглядати за купецькою паперовою фабрикою, управитель якої потрапив під суд, (1820) тощо.

Для початку XIX ст. характерним стало почастищення випадків фальсифікації документів, що надавали право на отримання дворянства. Така тенденція особливо поширилась на Правобережжі, де активно проходив процес nobilitaції колишньої польської шляхти⁷⁴.

Докладніше зупинимось на основоположних нормативно-законодавчих актах правління Олександра I, що регулювали правові норми особистого дворянства у Російській імперії. Так, у 1814 р. представникам цієї категорії заборонили купувати селян і дворових людей (кріпаки, що виконували функції домашньої прислуги). При цьому, з огляду на те, що нормативно-правові акти не мали зворотної дії в часі, особисті дворяни тримали свою власність до смерті й не передавали у спадок дітям⁷⁵. Відтак, у 1818 р. визначили порядок обов'язкового продажу неповнолітніми спадкоємцями поміщицьких маєтків з кріпаками за допомогою опікунів і встановили піврічний термін для здійснення таких операцій.

На початку XIX ст. влада також остаточно вирішили питання щодо надання права на успадкування титулу особистого

⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 533, оп. 1, спр. 391, арк. 2–2-зв.

⁷⁵ О несовершении крепостных актов на покупку личными дворянами крестьян и дворовых людей (№ 25604) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXII (1812–1815). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 824–825.

дворянина. Зокрема, у 1815 р. була роз'яснена норма Жалуваної грамоти щодо отримання спадкового дворянства: стало можна надавати його лише «нащадкам цивільних чиновників, які протягом двох поколінь [батько та дід] відслужили [кожен] по двадцять років у чинах, що приносять особисте дворянство». Прикметно, що указ від 13 вересня 1854 р. знизив віковий ценз початку цивільної служби і термін подачі прохання стосовно спадкового дворянства, встановивши його на рівні 16 років⁷⁶.

Слід зауважити: більшість указів імператора Олександра І, що регулювали правовий статус дворянства, уточнювали різні соціально-економічні права цієї категорії населення та регламентували механізми набуття благородного титулу, стосувалися переважно роз'яснення та розширення окремих норм Жалуваної грамоти 1785 р. Відтак, з огляду на цей факт, ще раз необхідно наголосити на неабиякому значенні цього документу для формування дворянської корпорації і зазначити консервативність усього суспільно-політичного устрою Російської імперії.

Виразною специфікою характеризувалася дворянська політика наступного імператора Миколи І (1825–1855), яка мала ряд визначальних факторів. Зокрема, на ній позначився вступ на престол в умовах політичної (повстання декабристів) та соціально-економічної (низький рівень розвитку промисловості, початок занепаду поміщицького господарства та ін.) кризи. Все це об'єктивно зумовило швидкий перехід від окремих проявів лібералізму відразу після коронації до послідовного проведення жорсткого курсу внутрішньої політики, спрямованого на зміцнення імперської влади. Відтак, однією з головних цілей

⁷⁶ О пояснении 33 ст. Свода Зак. о Сост., относительно определения возраста, в котором предоставляется личным дворянам просить о возведении их в потомственное дворянство (№ 28821) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXIX (1854). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1855. – С. 88–89.

політики Миколи I стало посилення самодержавства та охоплення нею максимально ширшої сфери діяльності управління. За таких обставин пріоритетним завданням у галузі соціальних відносин визначилось зміцнення і «очищення» від крамольних елементів дворянства. Досвід подій 14 грудня 1825 р. засвідчив, що опозиційність дворянства є, серед іншого, наслідком погіршення статусу привілейованої групи в суспільстві, її економічної подрібненості та деякого «розмивання» за рахунок вихідців з інших станів.

Прагнучи зміцнити самодержавство, Микола I втілював у життя ряд ініціатив, спрямованих на консолідацію його найважливішої опори – дворянства. Одним із таких заходів він намірився підвищити авторитет і роль дворянських зібрань у місцевому управлінні. Зокрема, згідно маніфесту від 6 грудня 1831 р., яким затверджувалося «Положення про порядок дворянських зібрань, виборів і служби за ними», для осіб, котрі мали право брати участь у виборах дворянських представників на станові й адміністративні посади, підвищувалися норми майнового та вікового цензу. Відтепер до виборів (з правом голосу) безпосередньо допускалися тільки спадкові дворяни віком не молодше 21 року, які володіли в межах конкретної губернії не менше 3 тис. десятин незаселеної землі або не менше 100 душ кріпаків. Відповідно, ті дворяни, які володіли меншим майном, мали право лише обирати уповноважених, а ті, що мали 5 душ і менше 150 десятин землі взагалі до виборів не допускалися⁷⁷.

Слід усвідомити той факт, що зазвичай на губернських дворянських зібраннях вирішувалися всі найважливіші корпоративні справи, наприклад, затверджувався розмір зборів з приватних дворянських повинностей. До того ж одним з першорядних дворянських привілеїв вважалося право подавати

⁷⁷ О порядке дворянских собраний, выборов и службы по оным (№ 4989) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. VI (1831). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. – С. 250–251.

через губернських предводителів або депутатів різноманітні прохання, скарги та клопотання губернському начальству, міністру та навіть імператору (в останньому випадку існувала спеціально визначена процедура). Водночас, на зібранні зборювалося обговорювати питання, що стосувалися основ державного устрою Російської імперії. Механізм адміністративного контролю забезпечувався обов'язковим затвердженням губернською владою порядку зборів і обрання на посади виборних осіб. Крім того, місцевий губернатор мав прерогативу відкриття зборів і приводити їх учасників до присяги (безпосередньо на засіданні він не мав права бути присутнім). Де-факто дворянські вибори відбувалися під пильним наглядом губернаторів, а виборні посадові особи за своїм становищем фактично нічим не відрізнялися від призначуваних.

Зважаючи на це, слід визнати вірною тезу С. Корфа про те, що на практиці Микола I високо цінував не стільки значення ролі дворянства в державі, скільки його службу – «цей погляд червоною ниткою проходив через всю історію дворянського управління цього царювання»⁷⁸.

Окремо необхідно зауважити про затверджену 1828 р. постанову Державної ради стосовно збереження у власності осіб, розжалуваних у рядові та позбавлених дворянства, рухомого та нерухомого майна. Натомість в опікунське управління до нової вислуги передавалися всі наявні маєтки з селянами та дворючими людьми, в тому числі й успадковані (ця норма була додана у 1829 р.). При цьому всі прибутки мали витратитися на потреби родини, а у випадку смерті розжалуваного, все майно передавалося спадкоємцям⁷⁹.

⁷⁸ Корф С.А. *Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов* / С.А. Корф. – С.-Пб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 457.

⁷⁹ О правилах, по коим следует поступать с именiem разжалованных в рядовые с лишением дворянства впредь до выслуги (№ 2340) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. III (1828). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 897–898.

Друга чверть ХІХ ст. означена деяким подальшим розширенням економічних прав дворянства Російської імперії. Зокрема, тоді на законодавчому рівні було закріплено за привілейованим станом дозволи на: транзитну торгівлю худобою через Царство Польське до Австрії та Пруссії (1826); зайняття відкупам та підрядами без формального вступу в купецьку гільдію і сплати відповідних платежів (1827); підписання з казною угод на будь-яку діяльність чи на будь-яку суму (1830). Разом з тим, зростання кількості випадків розорення та подрібнення майна дворянства спричинило у 1827 р. посилення покарання за незаконну передачу поміщицького маєтку в заставу представнику інших станів. Зрозуміло, що уряд не міг обійти увагою факт поступового збільшення дворянської заборгованості перед різними особами. Так, за період з 1775 р. по 1859 р. відповідний борг зріс з 4,3 млн руб. до 425 млн руб. Прагнучи зупинити подальше розорення дворян, в період правління Миколи І здійснено ряд заходів: запроваджено наділення збіднілих дворян державними землями; їхні діти безкоштовно приймалися у військові та цивільні навчальні заклади; скорочено терміни служби для дворян при підвищенні в чинах; стимулювалася та спрощувалася видача їм грошових позик для ведення господарської діяльності та ін. У цьому комплексі соціально-економічних заходів чи не найважливішу роль відіграло «Положення про заповідні спадкові маєтки», затверджене 16 липня 1845 р. Його основною метою було зменшення темпів подрібнення дворянських маєтків шляхом відновлення права майорату. Так, поміщикам дозволялося оголошувати свої маєтки заповідними, які у цьому випадку не могли бути розділені між дітьми, а повинні передаватися у спадок старшому синові. Крім того, заповідний маєток не можна було продати або закласти, оскільки він назавжди залишався у власності однієї родини⁸⁰. Проте,

⁸⁰ Положение о заповедных наследственных имениях (№ 19202) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XX (1845). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – С. 528–532.

незважаючи на цілком зрозумілий урядовий задум, цей указ не користувався популярністю серед дворян, адже практично до реформи 1861 р. на майоратне право перевели не більше 20 великих маєтків. Загалом же всі «заступницькі» заходи адміністрації імператора Миколи I не зупинили процес економічного занепаду дворянства Російської імперії.

У цьому контексті зазначимо: окрім зрозумілих політичних чинників надання дворянам матеріальних преференцій з боку влади, важливу мотиваційну роль відігравала і економічна підтримка, яку надавали власне привілейовані стани Російській імперії (тобто мова йде про зворотній зв'язок), особливо в умовах війни. Яскравим прикладом цьому може бути участь у 1828 р. дворян Катеринославської, Херсонської, Київської, Полтавської, Слобідсько-Української та Подільської губерній у створенні «рухомих магазинів» для потреб війська (надання погоничів, підвод і продовольчих запасів)⁸¹. Зауважимо, що 1828 р. – це завершальний рік російсько-перської війни та початок нового конфлікту з Османською імперією. Подібні приклади не були одиничними, особливо якщо говорити стосовно дворянства українських губерній. Так, у попередній період, а саме в 1794 р. (під час польського повстання Т. Костюшко) вища влада висловила подяку за надану допомогу катеринославському дворянству, діяльність якого навіть ставилася в приклад для привілейованих станів інших регіонів, зокрема й Лівобережжя⁸².

Незважаючи на численні пільги, отримані дворянством, на початку 1840-х рр. в окремих губерніях Російської імперії знову загострилася проблема виконання привілейованою частиною суспільства цивільної служби (право на відмову від неї

⁸¹ О изъявлении монаршей признательности и совершенного благоволения за составление подвижных магазинов для войск (№ 2039) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. III (1828). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 604–605.

⁸² ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 959, арк. 1–2.

запроваджено відповідно до «Уставу про службу», вперше оприлюдненого у 1832 р.). Так, у травні 1843 р., міністр внутрішніх справ граф Л. Перовський звернувся до чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора князя М. Долгорукова з проханням повідомити йому про ті заходи, які він вважав би корисними запровадити з метою поліпшення справи. Виконуючи спущене по інстанції відповідне розпорядження генерал-губернатора, чернігівський губернатор П. Гессе констатував, що більша частина дворян не проживає в своїх маєтках по губернії, а поселяється в них лише після виходу на пенсію. При цьому чиновник запропонував позбавити дрібнопомісних поміщиків права обирати уповноважених, а запровадити обрання повітових предводителів загальними зборами представників від усіх повітів губернії та розширити систему нагород за службу. Стосовно останнього – таку ініціативу підтримали полтавський і харківський губернатори, а також місцевий генерал-губернатор. Зауважимо, що служба предводителів дворянства не оплачувалася. Натомість полтавський губернатор О. Аверкієв запропонував обмежити право ухиляння від виборної служби шляхом введення норми про обов'язкову особисту відмову перед зібранням. Очевидно, це зменшило б у деякій мірі кількість небажаючих займати посади предводителів, адже дворянське зібрання могло іноді «переконати корисного діяча прийняти той чи інший обов'язок»⁸³.

Спостерігалася й відповідна реакція уряду на поширення випадків ухиляння: поступове скасування обов'язків для предводителів, а також посилення контролю за процесом нобілітації представників регіональних станових еліт (в тому числі й козацької старшини) та додаткове обмеження інших соціальних категорій населення в праві набуття благородного титулу. Вже сенатський указ 1818 р. визначав, що особи з низів, які

⁸³ Павловский И.В. О мерах к пресечению дворянам уклоняться от выборной службы // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – 1910. – Выпуск 7. – С. 115–117, 121.

претендували на дворянство, мали першочергово довести, «що вони по роду своєму не належать до селянського стану» і лише після цього доводити право на благородство⁸⁴.

Особливу увагу на потребу зміни внутрішньої структури дворянства на початку 1840-х рр. звернув харківський губернатор С. Муханов, пояснюючи причини збільшення його чисельності таким чином: «Велика вже частина їх складається з попівських і купецьких дітей, які по науках отримували чини або з військових нижніх чинів, дослужилися до офіцерського чину; більша частина з останніх нездатні самі до служби цивільної і всі вони знаходяться в якомусь віддаленні від родових дворян, а тому ці останні не ризикують йти обиратися, оскільки перші, маючи між собою зв'язок, намагаються з власного середовища обрати на всі посади, щоб мати скрізь собі захист і якщо не можуть вибрати своїх, то не дивляться на гідність, а вибирають швидше поміщика, що живе в повіті, але який запрошує їх до себе, а на вищі посади шукають серед тих, які або в найближчому зв'язку з керівництвом або самі цього шукають...»⁸⁵. Зауважимо, що до таких думок уряд прислухався лише наприкінці XIX ст.

У межах Правобережжя означена проблема мала деяку специфіку, бо тут по представників місцевого дворянства обирали на депутатських зібраннях до складу комісій для перевірки окремих випадків законності нобілітації польських шляхтичів⁸⁶. Незадоволення імперською владою роботою відповідних губерн-

⁸⁴ О обязанности крестьян отыскивающих дворянство, представитъ предварительно доказательства на то, что они по роду своему не принадлежат к крестьянскому сословию (№ 27568) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXV (1818). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 604–606.

⁸⁵ Павловский И.В. О мерах к пресечению дворянам уклоняться от выборной службы // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – 1910. – Выпуск 7. – С. 123–124.

⁸⁶ Барвінок О.В. Дворянське самоврядування на Поділлі в умовах «нової» імперської політики (1830 – початок 1860-х рр.) // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. – 2012. – Т. 207, Вип. 195. – С. 12.

ських комітетів обумовило створення спеціальної Центральної ревізійної комісії для розгляду дій депутатських зібрань Київської, Волинської та Подільської губерній, що розпочала свою діяльність у січні 1840 р. у Києві. Її занадто часті відмови у наданні благородного статусу спричинили численні скарги жителів усіх названих губерній. Деякі з них подавалися безпосередньо міністру внутрішніх справ і до Сенату (щоправда, їх розглядом все рівно відав генерал-губернатор, який робив відповідні запити тій самій комісії)⁸⁷. З огляду на це, необхідно констатувати: на той час адміністрація правобережних губерній не мала точних даних про кількість дворян у регіоні, що засвідчили відповідні звіти губернських і повітових предводителів дворянства⁸⁸.

З метою обмеження процесу поповнення спадкового дворянства вихідцями з інших станів (головним чином, купецтва та духовенства, які формували так зване «безродне дворянство»), особами з належною освітою та з метою консолідації привілейованої частини суспільства, у 1832 р. оприлюднено указ «Про встановлення нового стану під назвою почесні громадяни». Почесними громадянами діти особистих дворян, священнослужителі з вищою богословською освітою, купці 1-ої гільдії (переважно ті, хто займався благодійністю), промисловці та підприємці. Це звання могли отримати і видатні діячі мистецтва та вчені. Характерно, що особам, які закінчили університет і отримали ступінь доктора або магістра наук, дозволялося порушити клопотання про отримання дворянства. Для почесних громадян (особистих і спадкових) передбачався ряд пільг: звільнення від тілесних покарань, подушного податку та рекрутчини. Важливо, що при цьому вони втрачали право на вступ до дворянства⁸⁹.

⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 5661, арк. 43.

⁸⁸ Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 5660, арк. 1-зв, 4–5.

⁸⁹ Об установлении нового сословия под названием почетных граждан (№ 5284) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. VII (1832). – СПб.: Типография П. Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1833. – С. 193–196.

У 1845 і 1856 рр. були внесені зміни до «Табелю про ранги», які «підвищили» класи чинів, що давали право на дворянство:

– для спадкового – до 6-ого для військових чинів і до 9-ого для цивільних;

– для особистого – до 12-го для військових чинів і 9-го для цивільних⁹⁰.

Крім того, визначено й таке: лише отримання орденів перших ступенів дозволяло отримувати титул спадкового дворянства. Як виняток, залишили ордени св. Георгія і св. Володимира, всі ступені яких надавали це право (до 1900 р.).

Зазначені обмежування спрямовувались, з одного боку, на заохочення кращої частини дворянства (зокрема, спадкового) до виборної служби, а з іншого, на зменшення впливу його дрібнопомісних представників. Однак, такий задум не дав очікуваного позитивного результату»⁹¹.

Слід підкреслити, що незважаючи на всі законодавчі нововведення, чисельність дворянства у Російській імперії поступово зростала і станом на 1897 р. досягла 1,8 млн осіб, з яких 2/3 – становило спадкове дворянство і 1/3 – особисте. Відтак, питома вага привілейованого стану в загальній структурі населення складала не більше 1,5%⁹².

⁹⁰ О порядке приобретения дворянства службою (№ 19086) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XX (1845). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – С. 450–451; О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в Действительные Статские Советники или соответствующий сему чину 4-й класс, а по военной в Полковники или же в соответствующий оному чин Флота Капитана 1-го ранга (№ 31236) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XX (1856). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. – С. 1052–1053.

⁹¹ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 637–638.

⁹² Кабанов П.И., Кузнецов Н.Д. и др. История СССР, 1861–1917 / Под ред. Н.Д. Кузнецова – 5-е изд., перераб. – М., Просвещение, 1984. – С. 202.

Водночас із означеними вище тенденціями у розвитку імперського законодавства стосовно дворян, у першій половині XIX ст. відбувалася остаточна структуризація системи діловодства контрольно-ревізійних владних установ, уточнювались їхні функції та механізм роботи, тощо. Так, у 1802 р. уніфікували законодавство, що стосувалося діяльності Герольдії: її службового апарату («наказуємо бути одному Герольдмейстеру з двома товаришами [заступниками], з яких один повинен знати геральдику»), мети та особливостей роботи («мати точні та вірні дані про дворянські роди всієї імперії»), відомчого підпорядкування канцелярії («перебувати у віданні міністра юстиції, або генерал-прокурора»), а також підтвердили попередні правила щодо вступу в дворянство (наприклад, щоб «свідчення 12-ти благородних осіб приймалося не інакше, як в підкріплення доказів»), запровадили практику звітності Герольдії Сенату та ін.⁹³

Разом з тим, указами 1806 р. та 1814 р. визначили, що особи, які опинилися на стадії доведення свого права на отримання дворянського титулу, зберігали б свій податковий статус із записом у ревізійній книзі та не звільнялися б від рекрутської повинності (навіть у тих випадках, коли приймалося позитивне рішення дворянських комісій і справа знаходилася на затвердженні уряду)⁹⁴. Доцільність таких норм, на наш погляд, обумовлювалась наявністю досить великої

⁹³ О правилах для единообразного и успешнейшего течения дел по Герольдии (№ 20608) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVII (1802–1803). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 454–457.

⁹⁴ О неосвобождении состоящих в подушном окладе и доказывающих дворянское происхождение, но в оном не утвержденных Высочайшею властью, ни от рекрутства, ни от прочих по государству повинностей (№ 25593) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXII (1812–1815). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 804–806.

кількості «претендентів» і цілком відповідала тогочасному чинному законодавству.

Натомість указом від 12 травня 1848 р. Герольдію перетворили в окремий департамент Сенату, який, відповідно, приймав остаточні рішення щодо справ про: дворянство, почесне громадянство, а також надання пенсій чиновникам, що пішли у відставку до 1 січня 1828 р.⁹⁵. При цьому департамент Герольдії у своїй діяльності повинен був керуватися спеціальною інструкцією, розробленою ще 1846 р.⁹⁶.

Особливу увагу в цьому документі слід звернути на статтю 5, де мова йде про необхідність не лише подачі підтверджувальних документів, а й доведення факту користування дворянським титулом як мінімум останніми трьома поколіннями роду. «В іншому випадку, – зазначалося в інструкції, – тобто, якщо користування ним [дворянським титулом] протягом трьох останніх поколінь не було, право на це достоїнство, хоч би і було доведено, що за походженням воно дійсно могло належати прохачу, уже не відновлюється...»⁹⁷.

Водночас в ній пропонувалась чітка система покарання за подачу неправдивих свідчень щодо дворянства:

- 1-й раз: грошовий штраф у розмірі не більше 50 руб.;
- 2-й раз: грошовий штраф у розмірі не більше 100 руб.;
- 3-й раз: арешт на термін від 7 днів до 3-х тижнів.

Особливо суворо виглядали покарання за самовільне присвоєння титулу, гербу чи корони:

- 1-й раз: грошовий штраф у розмірі не більше 200 руб.;
- 2-й раз: грошовий штраф у розмірі не більше 500 руб.;

⁹⁵ О преобразовании Герольдии в Департамент Сената (№ 22269) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXIII (1848). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1849. – С. 329–331.

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 6473, арк. 17–19.

⁹⁷ Сборник законов о российском дворянстве / Составил Г. Блосфельдт. – СПб.: Изд. Д.В. Чичинадзе, 1901. – С. 168.

– 3-й раз: арешт на термін від 3 тижнів до 3 місяців (про що передбачалася офіційна публікація у відомостях обох столиць і місцевих губернських)⁹⁸.

Власне всі названі законодавчі акти були спрямовані на уніфікацію процесу присвоєння дворянського титулу й якнайшвидше завершення процесу нобілітації регіональних станових еліт (наприклад, стосовно представників колишньої польської шляхти відповідні процедури залишалися чинними лише до 1 січня 1865 р.)⁹⁹.

Протягом першої половини XIX ст., поряд із появою окремих нормативно-законодавчих актів, які розширювали та закріплювали економічні повноваження дворянства, побачили світ й деякі імператорські укази, що їх певною мірою обмежували, принаймні вони стосувалися контролю за суспільними настроями, ставлення простого люду до привілейованих верств, а також джерел індивідуального збагачення. Так, 25 лютого 1842 р. на вищому рівні затверджено рішення Державної ради «Про заборону предводителям дворянства ставати відкупщиками в своїй губернії»¹⁰⁰. Крім очевидного з назви, указ мав і зворотну дію: особи, що утримували відкуп не могли обиратись губернськими предводителями. А слід пам'ятати, що відкупна система Російської імперії відрізнялася наявністю в ній численних зловживань, а тому зумовила появу акцизів у 1861 р. Крім того в тогочасному суспільстві існував високий рівень соціального невдоволення та недовіри особам, причетних до корупційних схем. Викликало нарікання й проведення реформування відкупної системи у 1840-х рр., започаткованого відповідними ініціативами підприємця і мецената В. Кокорева, близького до міністра фінансів Ф. Вронченка (перебував на посаді

⁹⁸ Там же. – С. 168–169.

⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 47, спр. 177, арк. 15.

¹⁰⁰ ЦДІАК України, ф. 486, оп. 4, спр. 8, арк. 159.

протягом 1844–1862 рр.). Відтак, в останньому випадку ключову роль відіграли прагнення збільшити прибутки шляхом передачі права на відкупи (вже у формі акцизів) державним органам, тобто казні. З 1 січня 1863 р. у Росії запроваджено акцизну систему стягування непрямих податків з алкогольних напоїв, яка передбачала стягування додаткових коштів безпосередньо з спиртогорілчаних заводів, тобто з сфери виробництва¹⁰¹.

Важливо зазначити, що в російській історіографії консервативного напрямку XIX – початку XX ст., яку репрезентували переважно дослідники-дворяни, були досить поширеними думки про невідповідність «тяжкого» економічного становища панівної соціальної верстви з тією роллю, котру вона грала в суспільстві. Зокрема, предводитель башкирського дворянства Антон Плансон у своїх працях писав не просто про її збідніння «не по своїй вині», а й аргументував появу відповідних тенденцій збільшенням кількості «іногородців» у всіх сферах політичного та соціально-економічного життя Російської імперії, зокрема, й на державній службі¹⁰².

Подібні погляди в опосередкованому контексті засвідчували наявність серед дворянських кіл негативного ставлення до надмірного збільшення чисельності привілейованих осіб за рахунок представників колишніх регіональних станових еліт. А саме лівобережна козацька старшина наприкінці XVIII ст. виявилась основним джерелом для формування місцевого дворянства.

¹⁰¹ Гавлин М.Л. Вопрос о винных откупах в истории законодательства Российской империи. XVIII–XIX вв. // Экономическая история. Обзорение. Выпуск 13 / Под ред. Л.И. Бородинки. – М.: Изд-во МГУ, 2007. – С. 138.

¹⁰² Плансон А.А. Сословия в древней и современной России, их положение и нужды (о центре). – Санкт-Петербург: издание книгопродавца В.И. Губинского, 1899. – С. 23–24.

Важливим чинником зміни соціально-правового статусу дворянства напередодні реформи 1861 р. стало те, що всі попередні законодавчі заходи не могли зупинити об'єктивний процес зниження його економічної та політичної ролі. Так, незважаючи на суттєву перевагу спадкового дворянства в середовищі тогочасного бюрократичного апарату чиновництва, ця категорія досить активно поповнювалася вихідцями з інших станів. Відтак, чи не єдиною протиположною цьому явищу могла стати система земельної власності, яка здавна перебувала під контролем власне дворянського стану. Адже на середину XIX ст. понад 85% спадкових дворян офіційно значилися поміщиками, а великі землевласники, що володіли 1000 душ кріпаків, становили серед них 23,3%.

Поступово у колах дворянства знижувалось значення цивільної служби, бо помісне дворянство все частіше починало службу кар'єру в армії. На середину XIX ст. з чиновників 1–5-го класу спадкові дворяни становили понад 70%, а серед чиновників середнього і нижчого класів лише 20%. Очевидним винятком із загальної тенденції були вищі адміністративні посади, котрі займали переважно представники знатних і впливових родів.

Кардинальні зміни в соціально-економічний статус дворянства привнесло правління імператора Олександра II (1855–1881), зокрема, проведення ним селянської реформи 1861 р. Насамперед, необхідно зазначити той факт, що протягом царювання Миколи I було створено близько десятка різних комісій для вирішення питання про ліквідацію кріпосного права, але результативність їхньої діяльності неабияк обмежувалася протидією дворянства. Відтак, вдалося реформувати лише інститут державних селян, що, в свою чергу, зумовило:

1) загальне скорочення чисельності кріпаків (з 57–58% населення у 1811–1817 рр. до 35–45% у 1857–1858 рр.);

2) покращення становища цієї категорії населення значною мірою завдяки реалізації ініціатив міністра державного майна графа П. Кисельова;

3) поліпшення статусу кріпаків за рахунок обмеження прав і сваволі поміщиків по відношенню до них та ін.¹⁰³.

Оцінюючи означені зміни, та аналізуючи особливості проведення селянської реформи 1861 р., з огляду на її половинчастий характер і роль дворян-поміщиків, варто звернути увагу на деякі міркування американського вченого Джерома Блюма. Ґрунтовно вивчивши ситуацію 1850-х рр. у поземельних відносинах, він, на наш погляд, передбачив можливість остаточного скасування кріпосного права без згоди на те поміщиків. У своїх судженнях дослідник виходив із реальної ситуації, адже понад 2/3 дворянських маєтків і стільки ж кріпаків були закладені в позики під державне забезпечення. Відтак, запровадження процедури примусового викупу таких маєтків – із сплатою поміщикам різниці між їхньою вартістю та накопиченими недоїмками, дозволяло автоматично перевести кріпаків в розряд державних (тобто формально вільних) селян¹⁰⁴. Такі плани, незважаючи на ті «сигнали», які подавало селянство в ході Кримської війни, викликали неабиякий супротив дворянства і реформа 1861 р., як відомо, отримала «охоронний» і підтримуючий характер по відношенню до поміщиків.

Післяреформений період, у контексті зрушень у системі соціально-економічного статусу дворянства Російської імперії, можна більш-менш впевнено визначити як адаптаційний. Більшість представників означеного стану зіткнулася з рядом труднощів після реалізації реформи 1861 р. та з огляду на перетворення ринку землі сільськогосподарського призначення. За нових обставин звичною практикою став продаж поміщицької землі, її застава в іпотечних банках і передача в довгострокову оренду. Інертні спроби пристосування до рин-

¹⁰³ Blum J. *Lord and Peasant in Russia. From the Ninth to the Nineteenth Century* / J. Blum. – New York: Princeton University Press, 1964. – P. 420, 476, 533.

¹⁰⁴ *Ibid.* – P. 570.

кових (буржуазних) умов співпали хронологічно та поєдналися з аграрною кризою кінця XIX ст.

З другої половини 1860-х рр. головною формою прояву дворянської опозиційності та лібералізму став земський рух. Втім, переважна більшість дворян (поміщики, чиновники) продовжували зберігати консервативний світогляд, підтримуючи інститут самодержавства та вкрай підозріло реагуючи на будь-які політичні нововведення. Проте, незворотні прояви модернізації суспільства прискорювали процес «розмивання» дворянського стану.

Зміна політичної кон'юнктури в напрямі зміцнення самодержавного апарату та проведення контрреформ протягом порівняно нетривалого правління Олександра III (1881–1894) вплинуло й на правовий статус дворянства, зокрема, в межах його розширення. На той час були прийняті знакові за своєю суттю закони: про дворянське виморочне майно (1893), організацію довгострокового кредиту для спадкових дворян-землевласників за посередництва Дворянського земельного банку (1885) створеного на 100-річчя Жалуваної грамоти (замість проектного міністром фінансів всестанового поземельного банку), тощо. Зокрема, указом від 1 червня 1883 р. (із змінами у 1893 р.) внесено зміни до чинного законодавства про виморочне дворянське майно (що залишилося після померлого власника, який не мав спадкоємців). Відтепер воно не переходило у власність державної казни, як було до того, а передавалося дворянським товариствам: «нерухоме майно спадкових дворян, як записаних, так і незаписаних до родовідних книг, передається на користь дворянства тієї губернії, в межах якої це майно знаходиться» – йшлося у статті 3 документу¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Об изменении и дополнении узаконений, касающихся обращения в пользу дворянских обществ выморочных имуществ, остающихся после потомственных дворян (№ 9715) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIII (1893). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1897. – С. 392.

Ця норма, що в деякій мірі сприяла економічному потенціалу дворянського стану, з 1893 р. поширилась і на нерухоме майно. Характерно, що у 1898 р., тобто за правління імператора Миколи II, дію цього закону було поширено й на виморочне нерухоме майно особистих дворян, що знаходилося в межах міст. Адміністрація ж останніх мала право розпоряджатися лише рухомими об'єктами власності вказаної соціальної категорії¹⁰⁶. Завдяки цим законам дворянство почало додатково отримувати досить значні капітали. Так, протягом 1883–1892 рр. у межах європейських губерній Російської імперії у їхню власність перейшли виморочні землі, кошти та цінні папери на 3 млн руб. У цьому відношенні варто враховувати й той факт, що згідно з тогочасним звичаєвим правом (а в деякій мірі і тодішнім законодавством) виморочність траплялася досить рідко, адже за відсутністю близьких родичів, майно передавалося далеким, а інколи навіть близьким людям. Звісно, по відношенню до дворянства, така схема нівелювалася прискіпливим контролем держави.

Вступ на престол Миколи II (1894–1917), що стався в умовах соціально-економічної та політичної кризи, водночас із намаганням зберегти основи реакційного курсу Олександра III, зумовив постійне лавірування нового імператора і це проявлялось, насамперед, у періодичних поступках «духу часу» (в тому числі й революційного) та спробах зміцнити основу самодержавного правління. Саме в рамках такої теоретичної конструкції варто розглядати завершальний етап історії імперської держави та вищої соціальної категорії її населення. Так, приймаючи 17 січня 1895 р. у Зимовому палаці депутації від

¹⁰⁶ О предоставлении выморочных городских недвижимостей потомственных дворян, обращааемых в собственность городов, в пользу дворянских обществ и поступающих в казну выморочных движимых имуществ в пределах городов в пользу сих последних (№ 16307) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XVIII (1898). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1901. – С. 1119–1120.

дворянства, земств і міст, Микола II у стислій промові охарактеризував суспільні надії на зміну політичного ладу як «безглузді мріяння», заявивши при цьому, що буде незмінно «охороняти початки самодержавства так само твердо і неухильно», як охороняв їх покійний імператор Олександр III. Така позиція суперечила наростаючим серед прогресивних кіл надіям на проведення загальної лібералізації урядового курсу та навіть запровадження конституційного устрою¹⁰⁷. Відтак, всі подальші поступки, в тому числі й ті, що стосувалися обмеження прав дворянства за рахунок їх розширення для інших категорій населення, варто розглядати як вимушені заходи. Незважаючи на це, незмінною опорою імператора продовжувало залишатися помісне дворянство. За що йому в офіційних документах постійно засвідчувалось доброзичливе ставлення.

Особливо в критичному становищі дворянство опинилося під час революційної активності 1905–1907 рр., періоду неконтрольованих масових виступів і намагань перших двох скликань Державної думи закріпити на законодавчому рівні вимоги примусової конфіскації поміщицької земельної власності. Рішуче протидіючи народним зазіханням на обмеження влади, уряд прискорив запровадження Столипінської аграрної реформи (фактично ще до завершення її обговорення у парламенті) та надавав постійну фінансову підтримку помісному дворянству. Зокрема, сума позик, виданих поміщикам Дворянським банком на початку XX в. перевищила 1 млрд руб., а в межах України станом на 1 січня 1909 р. у ньому було закладено 5 000,4 тис. дес. землі (36,4% від загальної площі)¹⁰⁸.

¹⁰⁷ Андреев Д.А. Как мечтания из «безумных» стали «бессмысленными»: к истории речи императора Николая II 17 января 1895 года // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. – 2011. – № 2. – С. 38–39.

¹⁰⁸ Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 67.

Цю ж мету переслідували й інші заходи фінансового характеру: зниження відсотків по позиках поміщикам-боржникам, створення дворянських кас взаємодопомоги та ін. Натомість в умовах напруженої внутрішньополітичної боротьби, більша частина дворянства (перш за все, спадкова) справедливо вбачала у владі захист і заступництво.

Необхідно наголосити на тому, що до початку ХХ ст. дворянство особливо помітно перестало бути однорідною спільнотою у соціальному та політичному вимірах. Зокрема, відносно невелика, однак надзвичайно активна частина поміщиків, яка зуміла пристосуватися до нових ринкових потреб і перебудувати відповідно ним власне господарство на капіталістичний лад, все більш позитивно сприймала ліберальну ідеологію. Представники цієї категорії все частіше відігравали провідну роль у багатьох земствах, ратували за суворе дотримання законності та відмову від застосування надзвичайних заходів (особливо у 1905–1907 рр. і період столипінської політичної реакції), розширення прав місцевого самоврядування і, відповідно, скорочення бюрократичного апарату. Відтак, спостерігалася тенденція до консолідації опозиційних ліберальних кіл, зокрема й за рахунок приєднання до них частини дворянства.

Аналіз становища дворянства за правління Миколи II дає підстави акцентувати увагу на окремих законодавчих актах, які в першу чергу зумовили визначали зміни в його правовому статусі, принаймні у частині норм набуття благородного звання, реформування корпоративної організації та ін. Так у 1900 р., указом «Про умови набуття права спадкового дворянства та про порядок внесення дворянства в родовідні книги», помітно корегувався порядок отримання дворянства для осіб, нагороджених деякими орденами. Так, відтепер отримання ордену св. Володимира 4-го ступеню давало право лише на особисте дворянство. Натомість орден св. Володимира 3-го ступеню дозволяв клопотати про спадкове. Ним нагороджувались лише

особи, які займали посади не нижче 5-го класу та в званні дійсного статського радника. Військовослужбовцям необхідно було мати звання не нижче полковника або капітана 1-го рангу¹⁰⁹. Вказані обмеження запроваджувалися з огляду на те, що, наприклад, орденом св. Володимира 4-го ступеня масово нагороджувалися за вислугу років і за значні благодійні пожертвування.

Однак, чи не найголовнішим положенням цього указу, виявилось скасування норми 1815 р. про права на отримання спадкового дворянства особі після досягнення повноліття і вступ на відповідну службу в разі, якщо його дід і батько знаходилися бездоганно на службі в чинах, які дозволяли особисте дворянство (правда, не менше 20 років кожен). Наслідком цього стало різке зменшення випадків отримання особистими дворянами спадкового статусу цього титулу. Стосовно ж іншої частини указу, то відтепер право внесення безземельних дворян у губернські родовідні книги передавалось зборам предводителів і депутатів дворянства. При цьому ті, хто не володів нерухомістю вносилися до книги тієї губернії, де маєтком володіли їхні предки.

На початку ХХІ ст. сталися також зміни у повноваженнях депутатських зібрань, обумовлених специфікою пореформеного періоду. Зокрема, указ від 10 червня 1902 р. під назвою «Про вдосконалення дворянських установ та перегляд законоположень про ці установи», розширив їхню компетенцію, адже крім розгляду матеріалів і доповідей підготовлених для майбутнього губернського зібрання, вони де-факто обговорювали й питання, передані їм для вивчення урядом. Крім того, ще з середини 1880-х років у роботі дворянських депу-

¹⁰⁹ Об условиях приобретения прав потомственного дворянства и о порядке внесения дворянских родов в родословные книги (№ 18681) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XX (1900). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1902. – С. 551–552.

татських зібрань брали участь і повітові предводителі. Узаконивши цю практику, названий указ офіційно включив до системи дворянських корпоративних органів «збори предводителів та депутатів дворянства». Формально ці зібрання підпорядковувалися тільки Сенату, однак, знову ж таки, губернатор і губернське правління мали право робити їм зауваження щодо затягування чи упущення при розгляді окремих справ, вимагати від них відповідних пояснень і доводити інформацію з коректної ситуації до відома сенатського департаменту герольдії¹¹⁰. У цьому ж 1902 р. в усіх губерніях Російської імперії за підтримки держави почали створюватися губернські дворянські каси, метою діяльності яких проголошувалась допомога місцевим спадковим дворянам при сплаті боргів та з приводу різного роду «тяжких подій».

У 1904 р. скасовано право осіб, що отримали дворянство безпосередньо через чин або нагородження орденом, записуватися до родовідної книги тієї губернії, куди вони побажають, навіть якщо не володіли в її межах ніяким маєтком. Відтепер на герольдмейстера покладалися обов'язки ведення єдиної для всієї Російської імперії родовідної книги, куди почали записувати дворян, які не володіли нерухомістю або володіли нею в губерніях, де не було дворянських установ. Сюди ж вносилися й прізвища представників благородного стану єврейської національності, які на підставі попереднього указу (1900 р.) записуванню в губернські дворянські родоводи книг не підлягали¹¹¹.

¹¹⁰ Об усовершенствовании дворянских учреждений и пересмотр законоположений о сих учреждениях (№ 21641) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXII (1902). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1904. – С. 595–598.

¹¹¹ О порядке ведения родословных книг для дворян, не записанных в родословные книги в губерниях (№ 24703) // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XXIV (1904). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1907. – С. 608–609.

Фактично завершальним нормативно-законодавчим актом в історії дворянства вже неіснуючої Російської імперії стало 12 (25) листопада 1917 р., коли в «Газеті Тимчасового Робітничого та Селянського уряду» було опубліковано декрет «Про ліквідацію станів та цивільних чинів», затверджений Всеросійським ЦВК Ради народних комісарів РСФРР. У ньому вказувалося, що «всі існуючі донині в Росії стани та становий поділ громадян, станові привілеї та обмеження, станові організації і установи, а рівно і всі цивільні чини ліквідовуються» (ст. 1), а «майно дворянських станових установ негайно передається відповідним земським самоуправлінням» (ст. 3)¹¹².

У цілому, оцінюючи ефективність дворянської політики всіх урядів Російської імперії, що визначала правовий статус і соціально-економічні привілеї панівної верстви протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст., варто погодитися з думкою сучасного американського історика С. Беккера про те, що «до великих реформ російське дворянство являло собою привілейований стан, який володів значними земельними багатствами, займав домінуючі позиції на службі державі і виняткове становище в суспільстві». Однак вже безпосередньо напередодні революції 1917 р. ця соціальна категорія у законодавчому вимірі перетворилася на правову фікцію, зафіксованою лише в «Зводі законів» і свідомості традиціоналістів¹¹³. Додамо, що з огляду на фактичний правовий статус, дворянство практично вже не ототожнювалося з конкретними соціальними чи політичними прерогативами, втративши консолідованість і чинники впливу на суспільне життя.

¹¹² Об уничтожении сословий и гражданских чинов // Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства. – № 9. – 12 (25) ноября 1917 года. – С. 1.

¹¹³ Беккер С. Миф о русском дворянстве. – М.: «Новое Литературное Обозрение», 2004. – С. 307.

На сучасному етапі історичного розвитку з огляду на подолання радянських концептуальних засад, трансформацію, яку пройшло дворянство протягом півстоліття після скасування кріпацтва, варто оцінювати не лише, і не стільки як «за-непадом», а співвідносно з тогочасними явищами, з скороченням абсолютної і відносної площі земельної власності, а й характеризувати як «прояв здорової здатності пристосовуватися до радикально змінених соціальних і економічних обставин»¹¹⁴. Втім, у цьому відношенні домінуючим є фактор оцінки матеріального добробуту в залежності від інтегрованості в традиційну систему поземельних відносин. Натомість можливості самореалізації в політичній сфері багато в чому продовжували залишатися незмінними, особливо в контексті постреволюційних (після 1907 р.) і планів уряду та імператора зміцнити самодержавну владу.

¹¹⁴ Там же. – С. 308.

Розділ III.

Особливості нобілітації козацької старшини та шляхти Лівобережної України

Процес перетворення козацької (в тому числі й запорозької) старшини на дворянство складалося з трьох взаємопов'язаних процесів:

- по-перше, отримання й закріплення земельної власності;
- по-друге, отримання російських службових рангів (відповідно до «Табеля про ранги» 1722 р.), які давали право на дворянство;
- по-третє, нобілітація – процедура документального підтвердження дворянських прав.

За досить короткий термін, починаючи із скасування гетьманства у 1764 р. і до прийняття Жалуваної грамоти 1785 р., внутрішньополітичне життя населення колишньої Гетьманщини суттєво змінилося. Катерининська доба мала особливий вплив на українську знать – козацьку старшину та шляхту. Саме ці категорії місцевого суспільства постачали зі свого середовища кадри для реформованої цивільної та військової адміністрації, нової системи судів, різного виду земських посад та ін. Відтак, козацька старшина, поступово перетворюючись у малоросійське дворянство, інтегрувалася із російськими бюрократичними структурами (чиновницьким апаратом) і швидко асимілювалася.

Скасування інститутів Гетьманщини і запровадження імперської адміністрації на місцях супроводжувалося поступовим злиттям українських і російських соціальних структур. Цей процес був різко, а часто і штучно, прискорений

здійсненню місцевих реформ і втіленням у життя положень нових грамот. За дуже короткий період у політико-адміністративному устрої вже колишньої Гетьманщини відбулися суттєві зміни: українська шляхта і старшина стала частиною імперського дворянства; мешканці міст підпорядковувались загальноімперським правовим, економічним і соціальним нормам; козаки хоча і вважались привілейованою групою, проте поступово перетворювались на державних посполитих; селян у приватних маєтках було юридично закріпачено.

Успіх інтеграції Гетьманщини великою мірою залежав від позиції представників української старшини, яка репрезентувала основну політичну силу, що до певної міри могла коригувати проведення «провінційних» реформ. Відтак, коли це питання виникло на зібранні 1781 р., учасники зборів виявили значне побоювання і стриманість щодо проєктованих переформувань на території регіону. Незгода була настільки явною, що чернігівський намісник Андрій Милорадович надіслав відповідного змісту листа Григорію Полетиці, відомому поборнику автономності Малоросії, в якому, серед іншого, рекомендував «пом'якшити патріотичну гарячковість»¹¹⁵. Цікаво, що у листуванні А. Милорадович просив Г. Полетику негайно розірвати своє послання, не роблячи жодних нотаток. Однак останній цього не зробив.

Втім, поступово ставало зрозуміло, що більша частина українського панства, власне, не була проти, «щоб події розвивалися самі по собі», отже, в результаті втілення реформи не викликало якогось гострого протистояння царській владі. Таку інертність можна пояснити різними причинами. Передусім, слід зважити на смерть Г. Полетики у 1784 р. До того ж, отримавши титули дворян, корпоративне самоврядування

¹¹⁵ Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750–1784) // Киевская старина. – 1894. – № 10. – С. 123–124.

та легалізацію кріпацтва, старша усвідомила ті особисті переваги, які надавав їй новий устрій. Натомість опір вищому керівництву міг спричинити не лише опалу та політичне переслідування, а й позбавити всіх соціальних і економічних прав і пільг¹¹⁶.

Зауважимо, що ще до прийняття Жалуваної грамоти 1785 р., у Лівобережній Україні (як і в інших регіонах Російської імперії), відповідно до «Установи про губернії» 1775 р., було запроваджено дворянське станове самоуправління, а саме: посади губернського та повітових предводителів дворянства, які обиралися на відповідних зборах. Зважаючи на те, що процедура проведення та порядок функціонування останніх остаточно затвердили лише 1785 р., звернімо увагу на проміжок у часі від прийняття постанови до її реального втілення. І робимо це конкретно на прикладі Чернігівської губернії. Так, 14 січня 1785 р. тут сталося проведення останніх, перед появою прийняття Жалуваної грамоти Катерини II, дворянських виборів, на яких губернським предводителем обрали Андрія Полетику (до цього – предводителем (першим) був Іван Горленко). Процедура їх проведення досить детально розписана у «Журналі з'їзду дворян Чернігівської губернії про вибори губернського і повітових предводителів дворянства»¹¹⁷.

Отже, 14 січня 1785 р. у Чернігові дворянське товариство губернії зібралося о 8 годині ранку в спеціально призначеному для виборів будинку. Після цього діючий предводитель І. Горленко разом з повітовими предводителями та почесними дворянами (по одному представнику від кожного повіту) вирушили до губернатора А. Милорадовича для подачі загальних дворянських списків. У відповідь очільник краю

¹¹⁶ Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 209.

¹¹⁷ ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 675, арк. 1–11.

звернувся до делегатів із «пропозиціями» по виборах, які були вручені губернському предводителю, а згодом зачитані учасникам зборів¹¹⁸.

До проведення найголовнішої частини, дворянське товариство вирушило до кафедральної церкви, де єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський провів літургію, а чернігівський протоієрей Іоанн виголосив промову. Далі губернський стряпчий (прокурор) зачитав присягу, після складення якої розпочався молебень. Прикметно, що вся означена процедура, а також пізніший обід у губернатора, супроводжувалося урочистими пострілами з гармат.

О 15 годині в будинку зборів губернатор доручив стряпчому зачитати витяги із діючих законодавчих актів, які регулювали проведення виборів губернського та повітових предводителів дворянства (тобто «Установу про губернії» 1775 р.). Власне ця частина зборів передбачала спочатку розподіл повітових делегатів по різних кімнатах для голосування за повітових предводителів, а потім – обрання загальним засіданням губернського предводителя. Крім цих посадових осіб, відбулося голосування й за інших чиновників (повітових земських справників, земських засідателів та ін.), які затверджувалися на посадах місцевим губернатором.

Завершальна частина порядку денного передбачала повторний візит до кафедральної церкви та, відповідно, проведення літургії єпископом Феофілом і складання новообраними присяги. Насамкінець, у будинку зборів було прийнято рішення про обрання делегації до імператриці для засвідчення «монаршої милості» на згоду (для отримання на це дозволу губернському предводителю доручили відвідати губернатора)¹¹⁹.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 8.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 9–11.

Описана процедура, перш за все, що стосується «участі» у виборах предводителів місцевої адміністрації, засвідчує високий рівень залежності дворянства від чернігівського губернатора та контроль останнім вказаного процесу на кожному із етапів. Така ситуація була характерною для всієї Російської імперії і переконливо доводила єдність влади та «благородної» частини суспільства.

Потреба в проведенні губернської реформи остаточно змусило імперську владу визнати українську старшину як дворянство. Статут для губерній вимагав введення виключно дворянського контролю над багатьма урядовими канцеляріями, окремої судової системи для знаті та місцевих дворянських зібрань, які обирали своїх предводителів і розв'язували місцеві проблеми¹²⁰. Ці функції навряд чи можна було виконувати без залучення на свій бік української старшини. Внаслідок цього давнє твердження про те, що «в Малоросії немає жодних дворян», втратило свою актуальність, і основна частина верхівки козацтва порівняно швидко перетворилася на дворянство¹²¹. Як і повсюди в імперії, «благородство» виводилося передусім від чину на державній службі. Колишні урядовці Гетьманщини, які продовжували службу, отримали відповідні ранги, що автоматично означало при рівняння до дворянства. Для формального оформлення цього необхідно було лише надати документальні підтвердження про «благородне походження».

Як зазначив історик З. Когут, за відсутності чітко сформульованого законодавства про входження української старшини

¹²⁰ Учреждения для управления Губерний Всероссийские Империи (№ 14392) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 229–304.

¹²¹ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина – 1897. – № 1. – С. 18, 26.

та шляхти, що не перебували на державній службі, у дворянство, генерал-губернатор П. Румянцев звернувся до Катерини II із проханням зробити необхідні розпорядження. У відповідь імператриця надіслала йому попередній проект постанови, що пізніше стала відомою як Жалувана грамота 1785 р. У документі, який стосувався всієї імперії, звернуто увагу на те, що депутати від кожного земства разом з предводителем дворянства повинні були визначати права кандидатів «на благородство». Процедура інкорпорації до дворянства, згідно з грамотою, на той час не могла поширюватись на ті території, де склад дворянства остаточно ще не визначився. Зважаючи на це, генерал-губернатор П. Румянцев, не попросив додаткових роз'яснень і витлумачив положення документу як беззастережне повноваження старшині й шляхті самим визначати можливість адаптації у дворянство¹²².

Власне, під безпосереднім керівництвом генерал-губернатора П. Румянцева розпочалася трансформація української шляхти та старшини у дворянство. Цей процес включав обрання від кожного повіту по 3–4 делегати, які – з допомогою губернського предводителя – зобов'язувались реєструвати всіх дворян за місцем проживання. Серед нащадків козацької верхівки відразу виник рух за визнання старшинських рангів достатньою підставою для надання дворянства. Патріотична опозиція проявлялася у збиранні грамот королів, гетьманів, царів, імператорів; вивченні власної історії, написанні історичних і полемічних творів.

Чиновники досить швидко отримали тисячі генеалогій, грамот, документів і письмових свідчень під присягою. Навіть за найсприятливіших обставин верифікація цих документів повинна була зайняти багато часу. Водночас фіксувалися численні факти розквіту корупції у вигляді хабарництва, сфальси-

¹²² *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 209–210.

фікованих генеалогій і підроблених документів¹²³. У межах Правобережної України навіть налагодили стабільні виробництво та продаж кандидатам у російське дворянство фальшивих генеалогій і грамот. Кількість дворян зростала дуже швидко і вже в 90-х рр. XVIII ст. досягла 23–25 тисяч.

Складно більш-менш точно визначити кількість осіб «шляхетного походження» на теренах колишньої Гетьманщини. Так, А. Романович-Славитинський назвав нереальну цифру в 100 тис.¹²⁴ Його твердження ґрунтуються на оцінках анонімного автора праці початку XIX ст. Однак, варто враховувати ту обставину, що наведені дані невідомо звідки взяті, без означення офіційного джерела. Крім того, автор в це число включив і дрібних чиновників, яким не надавалось право на спадкове дворянство, а тому, в кращому випадку, могли отримати довічний персональний ранг. До того ж, анонімний автор висміяв всіх дрібних претендентів з їхнім непомірним бажанням отримати дворянство.

Оскільки дворяни не підлягали оподаткуванню, то їх часто не включали до тогочасних переписів населення. Статистика щодо дворян, як правило, ґрунтується на матеріалах губернаторських донесень і топографічних описів. Перші з них, що докладно подають кількість дворян у Гетьманщині, були проведені наприкінці 1790-х рр. На підставі топографічних описів і донесень губернаторів, В. Кабузан і С. Троїцький дійшли висновку, що 1800 р. на теренах колишньої Гетьманщини мешкало 18 599 дворян чоловічої статі¹²⁵.

¹²³ *Ефименко А.* Малорусское дворянство и его судьба // Южная Русь: Очерки исследования и заметки. В 2 т. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 186.

¹²⁴ *Романович-Славитинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1870. – С. 107.

¹²⁵ *Кабузан В.М., Троїцький С.М.* Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1855 гг. // История СССР. – 1971. – Т. 4. – С. 167–168.

Інші джерела свідчать: 22 702 особи (як чоловіків, так і жінок), які за переписом 1782 р. значилися як такі, що сплачували податки, пізніше – у другій половині 80-х років – отримали дворянство. Проте незабаром дворянські права у 10 105 осіб були анульовані. За рештою – 12 597 особами – дворянство визнали, за винятком тих 2 616, що не потрапили до податкових реєстрів¹²⁶. При цьому невідомо чи увійшли останні до вищенаведених даних В. Кабузана і С. Троїцького.

На підставі цього, канадський історик З. Когут визначив чисельність української знаті, що отримала дворянство у 23–25 тис. чоловіків у 1780-ті рр. Сюди, за його словами, увійшли 18 599 осіб, про які вмістили дані топографічні описи, а також 5 052 чоловік (половину з 10 105, виключених з дворянства на початку 1790-х рр.) Загалом – 23 651 чоловік. Крім цього, якщо 1 308 осіб (половина з 2 616), визнаних дворянами, але включених у чернігівський податковий реєстр, були враховані у топографічних описах, то виходить остаточна цифра – 23 651 особа. В іншому ж випадку (якщо вони не були включені у топографічні описи), дослідник збільшив можливу чисельність ще на 1 308 осіб, отже загалом 24 959 осіб¹²⁷.

Ще до того, як попередній проект Жалуваної грамоти 1785 р. оприлюднили, українська знать (перш за все, старшина) претендувала також на права польсько-литовської шляхти і була менш зацікавлена у зарахуванні її до російського дворянства, оскільки користувалася різноманітними «давніми» привілеями. Так, наприклад, згідно з Литовським

¹²⁶ *Маркович А.* Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии // Материалы для статистики империи Российской. В 4 т. – СПб.: Синод. Тип., 1841. – Т. 2. – Ч. 4. – С. 8–9.

¹²⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 211.

статутом, шляхтич міг брати участь у сеймах і місцевих сеймиках, звільнявся від будь-якої державної служби і квартирування військ (останнє право частково також поширювалось на російське дворянство). Практично унеможлиблювалась втрата шляхтичем свого рангу, а його маєтки взагалі не підлягали конфіскації. Заарештовувати його могли тільки за наказом суду, і навіть тоді судити таку особу міг «суд рівних». Причому шляхтича не дозволялося піддавати тортурам або засуджувати до страти. Врешті-решт, шляхта мала необмежені економічні свободи: право на повне розпорядження майном, будь-яке використання власної землі і видобуток з неї корисних копалин; дозвіл на заснування міст і сіл; право на вільну торгівлю. І хоча багато з привілеїв у реальному житті не використовувались, українська старшина та шляхта не бажала ними поступатись¹²⁸.

Із поступовим звільненням російського дворянства від примусової державної служби та його еволюцією у напівкорпоративну інституцію розрив між правами старшини й дворянства значно зменшився. І саме 1785 р. став кульмінацією цього процесу, коли Катерина II оприлюднила зміст Жалуваної грамоти. Цей документ став епохальним стимулом для остаточного злиття російської й української соціальної еліти. Перетворюючись на частину загальноімперського дворянства, реформоване українське панство отримувало багато з тих прерогатив, на які воно претендувало. Винятком у цьому відношенні стали політичні права: втрата будь-якої автономії й претензій на національну самобутність. Після цього місцева знать вже не подавала принципових петицій про визнання її окремою соціальною верствою.

Полегло рішення справи й остаточне закріпачення селян, якого особливо добивалась козацька верхівка протягом усього існування Гетьманщини. Зокрема, указом від 3 травня

¹²⁸ Там само. – С. 211–212.

1783 р. селянам заборонялися переходи від одного поміщика до іншого, а подушний податок поширювався на всю територію Лівобережжя¹²⁹. Відтепер землевласник ставав фактично відповідальним за сплату подушного податку своїми селянами, що додатково збільшувало його владу над ними і ставило в залежність від імперського правління. При цьому відсутність у селян права на законний перехід до іншого господаря, дозволяла поміщику практично безперешкодно збільшувати селянські трудові повинності.

Водночас інтеграція в російське дворянство відкрила перед українською знаттю безпрецедентні кар'єрні можливості. Хоча при цьому слід усвідомлювати: лише невелика її частина мала величезні багатства, більшість же з них володіла невеликими помістями.

Щодо залежності селян від української верхівки вважаємо за доцільне навести такі узагальнюючі дані. Так, у межах Лівобережної України і Слобожанщини станом на 1782 р. існувало співвідношення: 43,32 кріпака приходилось на кожного 1,20 шляхтича, а 1796 р. – 42,68 кріпака на кожного 1,33 шляхтича. Тобто, фактично на 1 шляхтича припадало близько 35 кріпаків у 1782 р. і 32 – в 1795 р. Для порівняння – у центральних районах Російської імперії у 1782 р. на кожних 0,70 дворянина припадало 66 кріпаків, а в 1795 р. – на кожних 0,63 дворянина – 67 кріпаків. Тобто, у 1782 р. – по 103 кріпаки на одного дворянина, а в 1795 р. – 106 кріпака

¹²⁹ О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей Губерний Киевской, Черниговской, Новгород-северской, Харьковской, Могилевской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских о распространении на оные Губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим Государственным узаконениям (№ 15724) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXI (1781–1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 907–911.

на одного дворянина¹³⁰. Отже, кількість кріпаків, якими володіла українська цивільна еліта, становила одну третю від кількості кріпаків, які належали дворянам центральних губерній Російської імперії.

Економічні обставини, на думку З. Когута, змушували дітей старшини добиватися підвищення на урядовій службі. При цьому існування Київської академії, Чернігівської й Переяславської колегій надавало українським дрібним землевласникам більші можливості діставати освіту, ніж російський, і, таким чином, ширшу доступність до державних посад. При цьому поступово зростала кількість новопризначеного українського дворянства, що виїжджали до Петербургу¹³¹.

Крім постійного потоку українців з колишньої Гетьманщини, що прямував до Санкт-Петербурга, вони також «осідали» і робили кар'єри в сусідніх губерніях. Південна Україна, зокрема Новоросійська губернія, тривалий час вважалася перспективним для життя регіоном, де можна було легко отримати помістя. Певний відсоток лівобережної старшини та шляхти, переселившись на Південь, потрапляли тут до місцевої адміністрації або ставали землевласниками на цій значною мірою цілих території. Саме зростання урядових інституцій, яке спричинили реформи Катерини II, відкрило перед ними величезні можливості. Вже у 1779 р. генерал-губернатор П. Румянцев, який організував адміністрацію Курської губернії, закликав українців, вихідців з Гетьманщини, займати нові посади¹³².

¹³⁰ Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1855 гг. // История СССР. – 1971. – Т. 4. – С. 153–169.

¹³¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 212–213.

¹³² Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 19. – С. 4.

На зламі XVIII і XIX ст. цей процес прискорився. Багато чиновників Воронежської, Курської, Орловської та Слобідської губерній прибули з Лівобережжя. Після приєднання Правобережної України, колишніх представників старшини також використовували як джерело кадрів для імперської адміністрації¹³³.

У 1790 р., на зміну П. Румянцеву призначено нового малоросійського генерал-губернатора М. Кречетнікова, який досить швидко запустив механізм позбавлення неугодного центральній владі українства дворянського статусу. Зокрема, він з особливою ворожістю ставився до деяких старшин. Отримавши посаду, М. Кречетніков відразу ж доповів Сенату про масові порушення у визначенні місцевого дворянства, твердячи, що 22 702 особи, котрі колись платили податки, а тому не могли бути «благородними», – тепер включені у реєстр знаті¹³⁴.

Після отримання такого змісту донесення, з'явився указ, згідно якого жодна особа не мала права вступати у дворянство без достатніх доказів свого «шляхетного» походження; крім того, передбачалося зменшення кількості претендентів на цей статус від оподаткованих груп. Наділений широкими повноваженнями, М. Кречетніков зініціював слідство стосовно дворян, перед тим зареєстрованих у податкових списках.

Відповідна робота включала розсилку в Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва розпоряджень про оновлення списків «шляхетних» родів. Нею зобов'язали займатися безпосередньо губернських та повітових предводителів

¹³³ *Смоленський І.* Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. // Україна. – 1930. – № 7–8. – С. 70–80.

¹³⁴ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина – 1897. – № 3. – С. 354.

дворянства. Наприклад, у 1790 р. предводитель дворянства Козелецького повіту, колезький асесор Ф. Туманський надіслав губернському предводителю В. Тарновському загальний список перевірених дворян кількістю 168 осіб¹³⁵. Серед них значився і колишній гетьман К. Розумовський. Подібна робота (підготовка повітових списків та їх відправка в управління губерній) була характерною не лише для Лівобережжя. Зокрема, це засвідчують відповідні документи Правобережної України¹³⁶. Означена діяльність пов'язувалась з необхідністю дотримання норм про надсилання губернськими предводителями в Герольдію раз в три роки списків дворян¹³⁷.

Крім того, напередодні запланованого на період з 15 вересня по 15 жовтня 1791 р. засідання дворянської комісії Чернігівського намісництва, В. Тарновський надіслав запит до правління Київського намісництва із проханням про проведення оповіщення через мережу нижчих земських судів щодо обов'язкової подачі необхідних документів для отримання дворянського статусу у визначений період¹³⁸.

Однак, у ході проведення роботи із підготовки родовідних книг, яка значно активізувалася саме на початку 1790-х рр., губернські предводители дворянства зіткнулися із серйозною проблемою. Так, складання списків за абеткою передбачало повний збір інформації про дворян з подальшим розподілом за літерами. Саме з цим завданням В. Тарновський звернувся у 1793 р. до повітових предводителів. Однак останні відповіли, що суттєва кількість дворян, що значилися прикріпленими до повітів, не проживає в них постійно, а тимчасово відсутня

¹³⁵ ЦДІАК України, ф. 193, оп. 1, спр. 1395, арк. 1–30. ¹³⁶ Там само. – Спр. 1410, арк. 2–127.

¹³⁶ Там само. – Спр. 1410, арк. 2–127.

¹³⁷ Там само. – Арк. 1.

¹³⁸ Там само. – Ф. 193, оп. 5, спр. 335, арк. 1.

«у віддалених місцях». Більше того, виявилось, що взагалі невідомо де перебуває більшість з них, що унеможливило складання алфавітних списків дворянських родів для родовідних книг¹³⁹.

Враховуючи складність виконання дорученого завдання, В. Тарновський надіслав 22 листопада 1793 р. до Київського намісництва прохання про оповіщення через періодичні видання щодо необхідності подачі в чернігівські дворянські збори інформації за встановленою законодавством формою. Розсилку подібної пропозиції у письмовому вигляді він зініціював у всі намісництва, Таврійське обласне правління, Область Війська Донського та ін.¹⁴⁰

Виявлені нами архівні матеріали дають можливість для детального аналізу діяльності чернігівських і новгород-сіверських дворянських зборів з надання дворянських прав, а також виявити залежність її динаміки від часу прийняття Жалуваної грамоти 1785 р. Так, предводитель дворянства Новгород-Сіверського намісництва Г. Іскрицький повідомив у рапорті 1790 р. на ім'я генерал-губернатора М. Кречетнікова, що до отримання Жалуваної грамоти загальна кількість дворянських родів досягала 597, а після (1785 – початок 1790 рр.) – 1384¹⁴¹.

В іншому рапорті за 2 липня 1790 р. той же Г. Іскрицький подав уточнені та більш деталізовані за роками дані (див. табл. 1), які засвідчили відсутність чіткої тенденції щодо різкого збільшення кількості дворянських родів після 1785 р. Відповідна динаміка мала яскраво виражений характер хаотичних коливань: відносно велика кількість за 1784 та 1787 рр. і значно менша – за 1785, 1788–1790 рр.

¹³⁹ Там само. – Ф. 193, оп. 1, спр. 1906, арк. 2.

¹⁴⁰ Там само. – Арк. 3.

¹⁴¹ Там само. – Ф. 736, оп. 1, спр. 1006 (ч. I), арк. 4–5.

Таблиця 1

**Кількість родів визнаних дворянськими
в Новгород-Сіверському намісництві (1784–1790 рр.)¹⁴²**

Рік	Кількість родів визнаних дворянськими
1784	592
1785	98
1786	330
1787	603
1788	134
1789	174
1790	50
Загалом	1981

Відомість, складена дворянським зібранням Новгород-Сіверського намісництва від 16 грудня 1790 р. визначила соціальне походження та кількість осіб, що отримали «благородний» титул:

- 4414 особи – з козацтва;
- 1025 осіб – з різночинців;
- 241 особа – з міщан;
- 87 осіб – з державних (казенних) посполитих;
- 83 особи – ті, що сплачували семигривенний подушний податок;
- 47 осіб – з купців;
- 38 осіб – з колишніх дворянських родів, що сплачували подушний 40-ка алтинний податок;
- 9 осіб – з духовенства;
- 4 особи – з вільних, незаписаних в ревізії¹⁴³.

¹⁴² Там само. – Арк. 9.

¹⁴³ Там само. – Арк. 24.

Таким чином, із 5948 осіб, що отримали дворянство в Новгород-Сіверському намісництві більше 74% походили з козаків, тобто, перш за все, представляли колишню старшину.

Тим же періодом (грудень 1790 р.) датована відомість, подана М. Кречетнікову стосовно звань і кількості осіб чоловічої статі, котрих зарахували до дворянства вказаного регіону з податкових категорій населення:

- 6 090 чол. – козаки;
- 1880 чол. – «армійські та малоросійські різночинці»;
- 465 чол. – армійські обер-офіцери;
- 213 чол. – військові товариші;
- 109 чол. – міщани;
- 44 чол. – казенні селяни;
- 35 чол. – купці;
- 8 чол. – запорозькі полкові старшини;
- 4 чол. – «малоросійські» полкові старшини та ін.¹⁴⁴.

Наведені дані додатково засвідчують суттєве відсоткове переважання (більше 65%) козаків і старшини в соціальній структурі дворян Новгород-Сіверського намісництва.

Подібні відомості про дворянство надсилав генерал-губернатору М. Кречетнікову у 1790 р. й чернігівський губернський предводитель С. Масюков (1788–1790 рр.). Зокрема, в них містилися дані, що стосувалися розподілу осіб, які отримали «благородний» титул не лише за роками, а й по частинах родовідних книг (див. табл. 2).

Варто зауважити: до 1-ої частини родовідної книги вносилося спадкове дворянство, що мало відповідний диплом, герб і печатку; до 2-ої – «роди дворянства військового» (до 1856 р. право на отримання спадкового дворянства мали офіцерські чини включно з обер-офіцерами); до 3-ої – «роди дворянства восьмикласного» (ті, що перебували на восьми перших рангах згідно з «Табелем» 1722 р. і до 1856 р. претендували на спадкове дворянство); до 4-ої – «іноземні роди» (іноземці, що пе-

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 27–27-зв.

ребували на службі і до приїзду в Російську імперію мали дворянський титул); до 5-ої – «титулами відзначені роди» (вище дворянство, що мало князівські, графські, баронські та ін. титули); до 6-ої – «стародавні благородні шляхетні роди» (ті, що мали дворянський титул 100 і більше років – тобто згадувалися у середньовічних списках на отримання помість за службу).

Таблиця 2

**Дворянські роди Чернігівського намісництва
(станом на 23 червня 1790 р., з розподілом по періодах
і частинах родовідної книги)¹⁴⁵**

Хронологічний період	Частина родовідної книги						
	1-ша	2-га	3-тя	4-та	5-та	6-та	Загалом
<i>До видання Жалуваної грамоти 1785 р.:</i> – протягом першого триріччя (1782–1784 рр.)	100	268	31	23	1	44	467
<i>Після видання Жалуваної грамоти:</i> – протягом другого триріччя (1785–1787 рр.)	387	1053	26	202	2	144	1814
– протягом другого триріччя (1788–1790 рр.)	30	230	4	37	—	9	310
Загалом	517	1551	61	262	3	197	2591

Таким чином, наведені у таблиці 2 дані зафіксували перевалювання (60%) дворян, що записувалися до 2-ої частини родовідної книги Чернігівського намісництва – «військового дворянства», титул якого отримувала переважно козацька старшина. Крім того, врахуймо й той факт, що його деяка частина вже мала спадкове дворянство (1-ша частина книги) або належала до 8-ми класного дворянства (3-тя частина книги).

¹⁴⁵ Там само. – Арк. 7.

Для порівняння, звернемось до аналогічних даних по Новгород-Сіверському намісництву станом на 12 грудня 1790 р.:

- до 1-ої частини родовідної книги записано 858 родів;
- до 2-ої – 3702 роди;
- до 4-ої – 1375 родів;
- до 6-ої – 1323 роди¹⁴⁶.

Як бачимо, співставно до матеріалів Чернігівського намісництва, понад 50% від загальної кількості родів складало саме «військове дворянство», що додатково підтверджує питому вагу представників колишньої козацької старшини серед досліджуваної соціальної категорії населення Лівобережної України кінця XVIII ст.

Станом же на 1795 р. було зареєстровано лише 12 597 «благородних без всякого сумніву». Претензії решти 10 105 «оподаткованих» або взагалі відкинули, або ж вимагали додаткових доказів шляхетства, внаслідок чого більшість з них так і залишилась не визнаною дворянами. Водночас вказані 12 597 «благородних без всякого сумніву» також мали певні труднощі. Зокрема, у Новгород-Сіверській і Київській губерніях вони не потрапили у податкові реєстри (перепис 1795 р.), однак значились у такому реєстрі Чернігівської губернії; 2 626 осіб, що довели своє шляхетство, залишилися оподаткованими 1803 р. (згідно з розпорядженням Сенату про те, що місцева адміністрація не має права змінювати податкові реєстри). Відтак, багатьох «благородних», яких раніше викреслили з реєстрів, записали до них знову¹⁴⁷.

Після зменшення кількості оподаткованих осіб, яким дозволили вступити у дворянство, було ускладнено процедуру отримання статусу дворянина. Зокрема М. Кречетніков з 1792 р. почав штрафувати осіб, чиї претензії на дворянство

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 30.

¹⁴⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 218–219.

відхилялись, а також місцеву комісію, яка приймала до розгляду такі документи. Карались й ті, хто хотів, але не зміг довести своє благородне походження. Проте невдовзі це розпорядження скасували¹⁴⁸. На думку З. Когута, така поведінка генерал-губернатора опосередковано засвідчила бажання влади уникнути появи надмірної кількості привілейованих родів, значну частку яких представляла колишня козацька старшина, а серед них і «запеклі» автономісти¹⁴⁹.

Проаналізовані архівні матеріали дають змогу детально простежити роботу дворянських зборів з надання «благородного» статусу. Зокрема, 27 березня 1792 р. чернігівський губернський предводитель С. Масюков інформував М. Кречетнікова про результати розгляду на останніх зборах доказів на отримання дворянства від жителів Чернігова та Чернігівського повіту, що сплачували подушний податок. Так, з 114 справ (851 чол.) «визнано достойними для внесення в родовідну книгу» 56 родів (459 чол.), відмовлено – по 58 справам (402 чол.). Характерно, що понад 25% з цих справ представляли чернігівські «прохачі» (29 справ), решта – повітові (85 справ)¹⁵⁰. Схожі тенденції були притаманні й для населення інших українських губерній, в тому числі й правобережних. Наприклад, в той же період (березень 1792 р.) дворянські збори Київського повіту Київської губернії відмови в отриманні титулу 88 родам, і надали його 47 родам¹⁵¹.

Більш конкретне уявлення щодо показників такого явища дозволяє отримати аналогічна відомість Новгород-Сіверського намісництва (див. табл. 3):

¹⁴⁸ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина – 1897. – № 3. – С. 363–368

¹⁴⁹ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 219.

¹⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 1006 (ч. III), арк. 272.

¹⁵¹ Там само. – Арк. 251.

Таблиця 3

**Результати розгляду доказів щодо внесення родів
у дворянські родословні книги Новгород-Сіверського
намісництва (станом на 6 грудня 1792 р.)¹⁵²**

Повіт намісництва	Результат розгляду наданих доказів	
	Визнано для внесення у дворянську книгу (чол.)	Відмовлено за відсутністю належних доказів (чол.)
Стародубський повіт	340	225
Погарський повіт	202	370
Мглинський повіт	385	209
Глухівський повіт	146	213
Кролевецький повіт	145	287
Загалом	1218	1304

Наведені статистичні дані засвідчили тенденцію про незначне переважання кількості справ, за якими відмовлено у наданні дворянського титулу – «за недостатністю доказів для внесення в родовідну книгу». Разом з тим, вони дають підстави твердити про ретельність розгляду та відбору документації.

Усунення Кречетнікова у 1795 р. і початок правління імператора Павла I (1796–1801) активізували дії української старшини на задоволення їхніх соціально-економічних вимог. 20 січня 1797 р. вийшов указ про укладення нового імперського родословника, який всі дворянські роди в черговий раз зобов'язав подати необхідні документи на підтвердження «шляхетності». Цей указ великою мірою посилив контроль саме над наданням рангів. Як нові кандидати у дворянство,

¹⁵² Там само. – Арк. 292.

так і вже визнані особи безпосередньо підпорядковувались Герольдмейстерській конторі, що набула функції остаточної інстанції¹⁵³.

Відтепер місцеві комісії дворянства могли лише рекомендувати або підтримувати кандидатів¹⁵⁴. На початковому етапі українська старшина та шляхта активно користувалися правом звернення до Герольдмейстерської контори. Принципово зазначити, що установа офіційно визнавала всі польські ранги і герби. Служба в колишніх гетьманських інституціях також ставала вагомим свідченням для отримання дворянства, але при цьому не дозволялося використовувати «старі» герби.

На даному етапі, розвитку справи єдиною перешкодою для отримання титулів більшістю української верхівки стала неймовірно виснажлива процедура проходження документів у Герольдмейстерській конторі. Втім, на рубежі XVIII–XIX ст. відповідна практика зазнала суттєвих змін – запити про дворянство, що ґрунтувалися винятково на службі у ліквідованих гетьманських інституціях, вже владою не визнавалися. Оскільки кожний позов розглядався в індивідуальному порядку, нова політика далася взнаки лише після того, коли кілька українських кандидатів програли свої справи. Вже на початку XIX ст. виявилось: Герольдмейстерська контора досить своєрідно тлумачить статус колишнього гетьманського уряду – ані «Табель о рангах», ані «Грамота для дворянства» не визнали того, що служба в його підрозділах автоматично надавала право на дворянство. Зважаючи на те, що на теренах Гетьманщини вже не існувало нормативного документа, Герольдія не мала юридичних підстав задовольняти такі

¹⁵³ О составлении общего Дворянских родов гербовника (№ 17749) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (1796–1798). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 298–299.

¹⁵⁴ Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времен Павла I. – Петроград: Сенатская типография, 1916. – С. 445.

претензії¹⁵⁵. Як наслідок: колишня старшина та українська шляхта почали відшукувати грамоти польських королів, угоди царів і гетьманів, царські укази та привілеї на землю, універсали гетьманів і розпорядження Колегії іноземних справ і Сенату. На підставі них претенденти «на благородство» готували різноманітні петиції, обґрунтування і меморандуми, сподіваючись на позитивний результат.

Однією із форм відстоювання своїх прав стала поява гострополемічних творів з питань українського нобілітету. Перші такого типу праці з'явилися у Чернігівській губернії. Зокрема, генеральний суддя поновленої судової системи Роман Маркович написав «Замечания о правах малороссийского дворянства», де стверджував, що старшинсько-шляхетські ранги (посади) завжди визнавалися царською владою, і на доказ тому цитував рядки з відповідних документів. Серед останніх, наприклад, «статті 1728 р.» (вибори гетьмана Данила Апостола), зауваження Іноземної колегії від 1735 р. про визначення російських еквівалентів українським рангам і – найважливіше – про імперські ранги, що надавалися тим, хто у 1782 р. перейшов із скасованих інституцій колишньої Гетьманщини на посаду в нову імперську адміністрацію. Практично тоді ж написав свою працю «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть» Тимофій Калинський. У ній автор наголосив: українська старшина ще наприкінці XVI ст. у правах була визнана як шляхта. Відтак, як шляхта вона мала більші прерогативи, ніж російське дворянство, оскільки не лише старшина, але цілий козацький стан – це «лицарський орден з шляхетським статусом», що повністю відповідав російському дворянству. При цьому Т. Калинський прирівняв українських

¹⁵⁵ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина – 1897. – № 4. – С. 4–5, 8.

сотників до російських воєвод, а генеральну старшину до думних бояр. Гетьмана, на його думку, не можна прирівнювати до генерал-фельдмаршала (цей ранг мав К. Розумовський), бо в країні він вважався фактичним сувереном¹⁵⁶.

Обидві названі роботи обговорили на зібранні Чернігівського дворянства у 1805 р., і, як наслідок, до центральної влади надіслали петицію, а за нею – ще дві. Проте, ці документи, після розгляду у Канцелярії генерал-губернатора князя О. Куракіна, були передані в Раду міністрів тільки у 1809 р.

Водночас, козацька старшина сусідньої, Полтавської, губернії також готувалася виступати проти дій Герольдмейстерської контори. Місцева знать вже знала про петиції чернігівської шляхти, однак їй здавалося, що в них пропустили багато важливих і суттєвих пунктів.

Полтавські шляхтичі вирішили скласти більш розгорнуті й категоричні петиції після консультації зі своїми чернігівськими колегами. Так, полтавський предводитель дворянства М. Милорадович обговорив цю справу з Р. Марковичем, який, у свою чергу, рекомендував йому Т. Калинського. При цьому продовжувалося листування між М. Милорадович і Р. Марковичем, яке координувало діяльність шляхти обох губерній¹⁵⁷.

На зібранні полтавської шляхти 1808 р. Т. Калинський виступив з новою полемічною працею «Примечания о малороссийском дворянстве». Це виявилось справді фундаментальне обґрунтування прав української знаті, чого прагнула її полтавська частина. У роботі перелічувалися всі права, даровані монархами від правління Сигізмунда II Августа до Катерини II, цитувалися всі необхідні статті Литовського статуту, а також договори різних гетьманів. Змінивши свою попередню думку, Т. Калинський проявив більш помірковану позицію і не пропонував,

¹⁵⁶ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 221. старина – 1897. – № 4. – С. 4–5, 8.

¹⁵⁷ *Оглоблін О.* Люди старої України. – Мюнхен: В-во Дніпрова хвиля, 1959. – С. 33–48.

щоб кожний український ранг прирівнювався до певного російського. Він запропонував, щоб усі старшинсько-шляхетські ранги перевести на дворянські, а конкретно генеральну старшину і полковників внести в шосту частину Родословної книги, полкову старшину – в третю, а сотників – у другу¹⁵⁸.

Обравши у 1809 р. нового предводителя дворянства В. Чарниша, полтавська верхівка спеціально доручила йому добиватися дворянства для всієї української знаті. На підставі всіх попередніх напрацювань В. Чарниш підготував проект чергової петиції, яка розповсюджувалася на місці. Поправки до неї внесли А. Чепи і В. Полетика (син Григорія). Останній, крім того, написав власну знакову працю – «Записку о малороссийском дворянстве» (1809). У ній Василь Полетика твердив, що за польських часів усі шляхетні особи вважались юридично рівними за статусом і правами, а ця рівність гарантувалася після переходу Гетьманщини під протекторат царя. Отже, не могло бути й думки про те, щоб одних шляхтичів визнати дворянами, а інших – ні¹⁵⁹.

Прикметно, що полемічні виступи української соціальної еліти тривали протягом всього 1809 р. У цьому контексті, зазвичай, дослідники називають студію Адріана Чепи – «Записка о малороссийских чинах», в якій докладно подано історичне пояснення всіх гетьманських урядів. При цьому автор намагався в черговий раз довести, що старшинські ранги вже давно визнано російською владою¹⁶⁰.

Наприкінці 1809 р. дискусія завершилася і полтавська «благородна група» оприлюднила свою петицію, яку місцева

¹⁵⁸ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 222.

¹⁵⁹ *Полетика В.* Записка о малороссийском дворянстве: 1809 г. // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 1–8.

¹⁶⁰ *Чепи А.И.* Записка о малороссийских чинах (1809) // Киевская старина. – 1897. – № 4. – С. 33–39; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 222.

і центральна влада розглянули разом з петиціями від старшини Чернігівської губернії. В результаті Рада міністрів постановила: «...У визнанні малоросійського дворянства і в перейменуванні чиновників керуватися тими правилами, які дотримувалися покійним генерал-фельдмаршалом графом Румянцевим-Задунайським»¹⁶¹.

Однак, початок війни з Наполеоном, перешкодив вирішенню цих постанов, і згодом українська старшина та шляхта мусили знову подавати петиції до центральної влади. У 1819 р., і ще раз – у 1827 р. ці петиції енергійно підтримав малоросійський генерал-губернатор князь М. Рєпнін.

Зауважимо і таке: хоча Рада міністрів відкрито не ставилася до них вороже, відповідні петиції, як правило, блокувалися ще в ході розгляду або просто ховалися в шухляди. Причина такої позиції полягала в тому, що Сенат виступав за тимчасове надання рангу (чину) і виступав проти спадкової станової знаті. Відтак, ретельно аналізуючи кожний імперський указ про ранги, члени Сенату намагалися довести, що лише особи вищих рангів мають право на спадкове дворянство, а нижчі – на персональне¹⁶².

Остаточного питання було розглянуте імперською радою і впорядковане указом від 26 квітня 1835 р. «Про малоросійські чини, що дають право на дійсне чи спадкове дворянство»¹⁶³.

¹⁶¹ *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская старина – 1897. – № 4. – С. 38.

¹⁶² Замечания из дела, произведенного в Комитете высочайше утвержденном при Правительствующем Сенате, касательно прав на дворянство бывших чинов малороссийских // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1861. – Т. 2. – Ч. 5. – С. 80–139.

¹⁶³ О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство (№ 7976) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. X (1835). – Часть 1. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – С. 254–255.

Відповідно до нього, зважаючи на численні сумніви щодо прав «колишніх чинів малоросійської служби», дійсне або спадкове дворянство надавалося старшинам і їхнім нащадкам. Конкретний перелік посад, що означались в указі, включав: генеральних обозного, суддю, підскарбія, писаря, осавула, хорунжого, бунчужного, а також полковників, бунчукових товаришів, полкових обозних, артилерійських отаманів, осавулів і хорунжих, полкових осавулів, хорунжих і сотників, військових товаришів, полкових писарів, судових чинів – підкоморія, земського суддю та підсудка¹⁶⁴. При цьому як докази, що давали право на отримання дворянства, вважались грамоти від російських царів і великих князів, гетьманські універсали та розпорядження Малоросійської колегії. При відсутності вказаних документів до уваги бралися відповідні виписки із книг присутственных місць. Однак у даному випадку книги мали хронологічно охоплювати період до ліквідації Малоросійської колегії, а виписки містити досить конкретну і беззаперечну інформацію про чин або пожалувані помістя та вотчини. Додатково подавався у письмовій формі родовід (свідчив про спадковість), довідка з казенної палати (підтверджувала, що предки і особисто прохач не сплачували подушний податок) та місцевого предводителя дворянства (про те, що «прохач гарної поведінки і веде життя, достойне благородному званню»). Насамкінець, в указі фіксувався кінцевий термін подачі документів (до 1 січня 1839 р.), після чого всі, хто претендував на дворянство повинні були зараховуватись до стану козацтва, однак із наданням права на подальше (повторне) клопотання в справі¹⁶⁵.

¹⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 486, оп. 1, спр. 6814, арк. 90–91.

¹⁶⁵ О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство (№ 7976) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. - Т. X (1835). – Часть 1. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – С. 254–255.

По суті, прийняття указу 1835 р. остаточно розв'язало для колишньої козацької старшини й їхніх нащадків проблему, яка все ще залишалася до кінця не вирішеною від часів ліквідації Гетьманщини.

Незважаючи на те, що представники руху за визнання імперською владою колишніх старшинських рангів, без сумніву, керувалися власними класовими інтересами, водночас їхня діяльність мала і ширший підтекст, оскільки сприяла підвищенню місцевого патріотизму. Прикметно, що багато активних учасників процесу вже отримали ранги, співвідносні дворянству. Так, Михайло Милорадович, Василь Полетика, Адріян Чепа, Василь Чарниш і Федір Туманський були відомими шляхетними та заможними особами, котрі мали чини відповідно до «Табеля про ранги». Коли боротьба перейшла в затяжний характер, багато нащадків невизнаних дворян все-таки отримали дворянство завдяки своїй службі. Особливо полегшеною така процедура стала в ході наполеонівських воєн. Варто зазначити той факт, що після оприлюднення указу 1835 р. не відбулося помітного збільшення кількості лівобережного дворянства (Полтавська та Чернігівська губернії). Навпаки, чисельність «благородних» осіб продовжувала зменшуватися: зокрема, у Чернігівській губернії з 12 006 у 1834 р. до 10 551 у 1850 р.; у Полтавській губернії – з 10 988 у 1834 р. до 10 875 у 1850 р.¹⁶⁶

Як вже наголошувалось вище, характерною рисою як процесу нобілітації козацької старшини, так і загалом уточнення та доповнення дворянських родовідних книг була часта подача недостовірних відомостей. Водночас прослідковувалося намагання спеціальних ревізійних комісій обмежити певною

¹⁶⁶ Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1855 гг. // История СССР. – 1971. – Т. 4. – С. 164; Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – С. 224.

мірою штучно кількість кандидатів на цей титул досить пильним і тривалим розглядом їхніх документів. Однак, як свідчать архівні справи, в окремих випадках бажання отримати дворянські пільги супроводжувалося зростанням і поширенням бюрократичних помилок, які дозволяли зацікавленим особам «обходити» існуючі норми доказів. Як переконливий приклад цьому, можна навести «справу Івана Врублевського», якому київські дворянські збори видали дозвіл на отримання титулу. Проте, у ході аналізу наданих претендентом документів спеціально створена Центральна комісія з ревізії дій дворянських депутатських зборів Київської, Волинської та Подільської губерній з'ясувала: законних підстав недостатньо для позитивного рішення, а тому ухвалила постанову про знищення «фальшивої» грамоти. Причиною такого некомпетентного рішення київських зборів визнано «безлад», що на них існував у ході проведення. Також зазначимо: Центральна комісія надіслала запит до Липовецького повітового земського суду із ухвалою про скасування грамоти, однак звітди повідомили про пожежу, яка нещодавно сталася і власне вже її знищила. У ході службового розслідування ця інформація не підтвердилася, і, як результат, чиновники суду отримали «сувору догану», а сам документ, у якому йшлося про право І. Врублевського на отримання дворянського титулу, був вилучений¹⁶⁷.

Описаний нами випадок слід розглядати як виняток, ніж тенденцію, оскільки непомірне і неконтрольоване поповнення дворянства зумовлювало, перш за все, суттєві фінансові недоотримання для імперської казни.

Аналіз процесу нобілітації козацької старшини засвідчив, що схожі процеси, з усіма їхніми негараздами, відбувалися й стосовно ряду інших регіональних станових еліт, зокрема, польської шляхти, бессарабських «бояр», остзейського лицарства, таврійських мурз та ін. У результаті спостерігалось загальне збільшення кількості дворянства Російської імперії, що

¹⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 676, арк. 1–1-зв.

нерідко турбувало місцеву адміністрацію та навіть дворянські станові органи управління. Так, 1868 р. датується «Записка» волинського губернського предводителя дворянства, князя М. Імеретинського «Про зловживання з розмноження польської шляхти та безладу у справах осіб, які відшукують дворянство та затверджених Герольдією». У ній автор, перш за все, звертає увагу на отримані ним новітні статистичні дані про чисельність дворян в імперії: «...в 49 губерніях та областях європейської Росії налічується до шістдесяти мільйонів жителів (56,330,000). Спадкового ж дворянства нараховується чоловічої статі – 304,000; обох статей шістсот десять тисяч душ. Відповідно дворянство складає 1%»¹⁶⁸.

Однак, незабаром М. Імеретинський, взявши до уваги дані, які опрацював професор Лохвицький за регіональним розподілом привілейованого стану, дійшов висновку про непропорційно велику кількість польської шляхти в «Південно-Західному краї» (тобто в Правобережній Україні). У цьому контексті, досить показовим є наступний уривок з його «Записки»: «рицарство остзейських губерній, «бояри» – в Бессарабії, *нащадки «генеральної старшини» в Малоросії* [курсив – наш], мурзи в Тавриді та інші вищі стани іногородців – все це обернене в спадкове дворянство імперії і все це більш або менш їй віддано, зливається з нею і не подумає підняти руки на Російську вітчизну, яка встановила підвладні їй народи...»¹⁶⁹. Звісно, основним лейтмотивом стало звинувачення (особливо на фоні подій 1863–1864 рр.) польської шляхти в ненадійності та невірності Російській імперії. Однак характерно, що нобілітовані нащадки козацької старшини Лівобережної України, за великим рахунком справедливо названі у числі відданих державній владі. Відтак, варто вказати на такий аспект проблеми як соціально-матеріальна та політична мотивація процесу надання дворянства регіональним елітам.

¹⁶⁸ Там само. – Оп. 47, спр. 177, арк. 1.

¹⁶⁹ Там само. – Арк. 1-зв–2.

Таким чином, ліквідація Гетьманщини в другій половині XVIII ст. започаткувала досить тривалий і суперечливий процес боротьби представників козацької старшини та шляхти за дворянські права та привілеї. При цьому перехід української еліти на службу Російської імперії супроводжувався поповненням нею тогочасного бюрократичного, часто-густо консервативного, апарату. По суті, період кінця XVIII – початку XIX ст. в генеалогічній історії старшини слід характеризувати як утилітарний (практичний), ключовою ознакою якого стало обґрунтування права «нового панства» на привілейоване (дворянське) становище у суспільній ієрархії Російської імперії.

Розділ IV.

Лівобережне дворянство в етносоціальній стратифікації Російської імперії

Дослідження історії дворянства Російської імперії, окрім врахування беззаперечного фактору зосередження в його руках колосальних фінансових та політичних можливостей, вимагає також розуміння специфіки концентрації в середовищі цієї категорії населення різноманіття соціально-економічних та світоглядних ідей, переконань, уявлень та ін. Саме останню особливість варто поєднувати із традиційним оперуванням статистичними даними стосовно співвідношення відсоткової частки в загальній соціальній структурі з практичним управлінським потенціалом вказаної групи.

Магістральним напрямом подібних робіт є аналіз кількісно-якісних порівняльних показників стосовно чисельності, соціально-професійного складу, адміністративної та благодійницької діяльності, тощо. Зважаючи на це, з'ясування місця і ролі лівобережного дворянства в системі етносоціальної стратифікації Російської імперії кінця XIX ст., в умовах відсутності відповідного комплексного дослідження, є особливо актуальним. У полі зору нашої уваги, зважаючи на вказану локалізацію, знаходилися Полтавська та Чернігівська губернії з їх специфічними історико-регіональними особливостями. Зокрема, це стосується прямого генетичного зв'язку із козацькою старшиною, та, як наслідок, відносно активна участь в суспільно-політичних процесах.

Насамперед, варто підкреслити, що з точки зору доходів, освітнього рівня та престижу дворянство поділялося на три страти – нижчу, середню і вищу. Нижча страта, як правило, складалася з безпомісних і дрібнопомісних дворян, середня – з середньопомісних, вища – з великопомісних дворян. Власне

ця тричленна стратифікація, була властива й всім іншим станам, лише критерії стратифікації були іншими. При цьому аж до скасування кріпосного права в 1861 р. основним показником матеріальної заможності дворянства були не розміри земельної власності, а число селян-кріпаків¹⁷⁰.

Перші більш-менш повні і точні відомості про дворянство відносяться до 1858 р. Згідно з ними, особистих і спадкових дрібнопомісних дворян, що складали нижчу страту дворянства, налічувалося 614,3 тис., або 69,1% всього дворянства; середньопомісного дворян, які належали до другої страти, – 164,5 тис., або 18,5%; великих дворян, що складали вищу страту, – 110 тис., або 12,4%. Нижчій страті належало 3,2% всіх кріпаків, середній – 15,8%, вищій – 81% всіх кріпаків.

Характерно, що середня страта дворянства була нечисленною; вища – ще менш чисельною, однак в її руках зосереджувалася лєвова частка всіх земельних багатств і кріпаків. Серед бідного дворянства спостерігалось досить значне число декласованих елементів, які ніде не служили, не отримали ніякої освіти, не мали кріпаків, втратили дворянську гідність і за своїм становищем наблизилися до селянства. Так, за приблизним підрахунком Міністерства внутрішніх справ, таких осіб налічувалося в 1846–1847 рр. до 109 тис. чоловічої статі¹⁷¹. Декласування дворянства завжди представляло проблему для уряду. Власне і безуспішне запровадження майорату імператором Петром I було покликане зупинити процес збідніння привілейованого стану.

Стосовно чисельності дворянства, то у його середовищі постійно існував значний природний приріст, лише трохи менший, ніж в середовищі селян і міських станів. Незважаючи на це, в

¹⁷⁰ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп.. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 86.

¹⁷¹ *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1958. – С. 43.

1727–1858 рр. чисельність поміщиків, що належали до нижчої страти, зменшилася, а число поміщиків, що входили до середньої страти, збільшилося досить незначно, і лише чисельність верхньої страти поміщиків істотно зростає. За вказаний період середньорічний приріст числа дрібних поміщиків склав – 0,31% (був негативним), середніх – +0,14%, великих – +0,77%, усіх поміщиків – +0,01%, а середньорічний приріст всього населення Росії в кордонах початку XVIII в (+0,81%) був у 81 раз вище, ніж поміщиків. Втім, якби чисельність дрібних і середніх поміщиків зростала такими ж темпами, як і чисельність великих поміщиків, або відповідно з природним приростом, характерним для дворянства, то загальне число дворян до 1858 р. склало б 177 тис. осіб замість 65 тис., тобто у 2,7 рази більше, ніж було насправді. Звідси випливає, що тисячі дворян-поміщиків переміщалися в інші професійні групи, головним чином в середовище професійної інтелігенції, або ж були декласовані¹⁷².

В цілому, чисельність великих поміщиків-дворян і їх кріпаків збільшувалася в повній відповідності з природним приростом тих і інших, число дрібних поміщиків і їх кріпаків зменшувалася всупереч природному приросту, а збільшення числа середніх поміщиків і їх кріпаків відставало від природного приросту приблизно в 5 разів. Характерно, що для всього досліджуваного періоду великі поміщики забезпечували розширене відтворення як самих себе, так і своїх селян, середні – просте (або наближене до нього) відтворення, а дрібні поміщики не забезпечували навіть відтворення себе і своїх селян.

Пояснення цього явища, на думку Б. Миронова, криється у тому, що дрібні поміщики не мали землі для розширення господарства і тому змушені були продавати надлишок кріпаків у рекрути і великим поміщикам або відпускати на волю, а самі залишати лави землевласників. Середні поміщики, хоча і краще були забезпечені землею, також не мали великих можливостей

¹⁷² Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII века. – М.: Наука, 1977. – С. 71, 73.

для розширення господарства і тому теж були змушені тим чи іншим способом позбавлятися від надлишку кріпаків. І тільки великі поміщики, що мали в достатку землі або могли її купити, були в змозі розширювати господарство, що дозволяло їм поглинути весь природний приріст кріпосного населення і забезпечити збільшення своєї чисельності¹⁷³.

Найбільш точну інформацію стосовно соціальної структури Лівобережної України наприкінці XIX ст. подано в матеріалах Першого загальноросійського перепису 1897 р.

Загальна кількість населення Полтавської губернії станом на 1897 р. складала 2 778 151 особу (1 376 539 чоловіків та 1 401 612 жінок), з них 41 030 дворян (1,48%) – 27 157 спадкових та 13 873 особистих. Розподіл по повітах має наступний вигляд (див. табл. 4):

Таблиця 4

**Чисельність дворянства Полтавської губернії по повітах
(станом на 1897 р.)¹⁷⁴**

№ п/п	Назва повіту, міста	Загальна чисельність населення	Чисельність дворян (спадкових та особистих)	%% дворян від чисельності населення повіту
1	Полтавський повіт, м. Полтава	227 795 53 703	8 040 6 396	3,53 11,9
2	Гадяцький повіт, м. Гадяч	142 806 7 721	1 136 327	0,8 4,24
3	Зіньківський повіт, м. Зіньків	140 304 10 443	1 722 356	1,23 3,41

¹⁷³ *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т. 1. – С. 93.

¹⁷⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XXIII. Полтавская губерния. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – С. 2, 58.

Продовження таблиці 4

№ п/п	Назва повіту, міста	Загальна чисельність населення	Чисельність дворян (спадкових та особистих)	%% дворян від чисельності населення повіту
4	Золотоніський повіт, м. Золотоноша	227 594 8 739	2 948 525	1,3 6,01
5	Кобеляцький повіт, м. Кобеляки	217 875 10 487	2 629 626	1,21 5,97
6	Костянтиноградський повіт, м. Костянтиноград	230 310 6 455	1 120 282	0,49 4,37
7	Кременчуцький повіт, м. Кременчук, м. Градижськ	244 894 63 007 9 486	4 705 2 800 59	1,92 4,44 0,62
8	Лохвицький повіт, м. Лохвиця	150 985 8 911	1 835 344	1,22 3,86
9	Лубенський повіт, м. Лубни	136 613 10 097	3 0261 234	2,22 12,22
10	Миргородський повіт, м. Миргород	157 790 10 037	1 922 355	1,22 3,54
11	Переяславський повіт, м. Переяслав	185 306 14 614	2 844 463	1,53 3,17
12	Пирятинський повіт, м. Пирятин	163 505 8 022	1 687 300	1,03 3,74
13	Прилуцький повіт, м. Прилуки	192 502 18 532	2 419 895	1,26 4,83
14	Роменський повіт, м. Ромни, м. Глинськ	186 497 22 510 3 533	2 534 1 112 23	1,36 4,94 0,65
15	Хорольський повіт, м. Хорольськ	173 375 7 997	2 463 474	1,42 5,93

Наведені дані засвідчують значне відсоткове переважання дворян (по відношенню до їх загальної кількості) в Полтавському та Кременчуцькому повітах, де мешкало 19,6% та 11,7% відповідно. При цьому в Полтаві, як губернському центрі, проживало 15,6% від загальної кількості дворян губернії. Загалом, міста, з їх відносно кращими побутовими умовами проживання та політико-економічним значенням, традиційно концентрували в своєму середовищі представників тогочасної соціальної еліти.

Характерно, що найменша кількість дворян Полтавської губернії проживала в Костянтиноградському повіті, який пізніше став відомий як центр селянського руху (особливо активні виступи відносяться тут до 1902 та 1905 рр.). Відтак, у даному випадку варто брати до уваги, простежену ще дореволюційними дослідниками, пряму залежність питомої ваги поміщицького землеволодіння в певному регіоні (а відповідно і кількість дворян) від розмаху та динаміки аграрних хвилювань¹⁷⁵.

Заслужують на увагу також дані щодо розподілу дворян за мовним принципом (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Розподіл дворянства Полтавської губернії
за мовним принципом (станом на 1897 р.)¹⁷⁶**

Категорія дворян Рідна мова	Спадкові дворяни та їх сім'ї		Особисті дворяни та їх сім'ї	
	чол.	жін.	чол.	жін.
Загалом по губернії:				
– великоросійська	3 210	4 372	1 985	2 411
– малоросійська	8 918	9 576	4 472	4 446
– польська	446	422	113	129

¹⁷⁵ Дроздов И.Г. Судьбы дворянского землевладения в России и тенденции к его ликвидации. – Пг., 1917. – С. 14, 28–29.

¹⁷⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XXIII. Полтавская губерния. – СПб: Типография «Т-ва Художественной печати», 1904. – С. 286.

Продовження таблиці 5

Категорія дворян Рідна мова	Спадкові дворяни та їх сім'ї		Особисті дворяни та їх сім'ї	
	чол.	жін.	чол.	жін.
В повітах (без міст):				
– великоросійська	1 145	1 437	456	526
– малоросійська	7 002	7 890	2 607	2 884
– польська	166	155	33	30
В містах:				
– великоросійська	2 065	2 935	1 529	1 885
– малоросійська	1 916	1 686	1 865	1 562
– польська	280	267	80	99

Суттєве переважання в Полтавській губернії дворян, які назвали (збір даних проводився шляхом особистого опитування) «рідною мовою» – малоросійську (фактично – українську), особливо чітко простежується серед повітового дворянства (49,7% від загальної кількості). Відповідна тенденція пояснюється наближеністю (а також походженням) цієї групи до традиційної сільської культури та побуту і певною «віддаленістю» від урбанізованої. Так, саме в більшості міст (Полтава, Кобеляки, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Прилуки, Ромни) спостерігалось переважання російськомовних дворян або приблизно рівна їх кількість із україномовними. Дані, що стосуються польської мови, наведені нами виключно з репрезентативною метою.

Для повного розуміння місця дворянства в соціальній стратифікації Лівобережної України варто проаналізувати відповідні дані, що стосуються Чернігівської губернії. Так, загальна кількість населення регіону в 1897 р. складала 2 297 854 особи (1 118 696 чоловіків та 1 179 158 жінок). Відсоткова частка дворян – 1,21% (27 868 осіб). Детальний кількісний розподіл по повітах наведено у таблиці 6.

Таблиця 6

**Чисельність дворянства
Чернігівської губернії по повітах
(станом на 1897 р.)¹⁷⁷**

№ п/п	Назва повіту, міста	Загальна чисельність населення	Чисельність дворян (спадкових та особистих)	%% дворян від чисельності населення повіту
1	Чернігівський повіт, м. Чернігів м. Березна	162 123 27 716 9 922	5 243 3 976 184	3,23 14,35 1,85
2	Борзненський повіт, м. Борзна	146 595 12 526	1 211 358	0,82 2,86
3	Глухівський повіт, м. Глухів	142 661 14 828	2 645 1 027	1,85 6,93
4	Городнянський повіт, м. Городня	153 040 4 310	1 193 290	0,78 6,73
5	Козелецький повіт, м. Козелецьк	135 129 5 141	1 296 430	0,96 8,36
6	Конотопський повіт, м. Конотоп	156 535 18 770	2 112 865	1,35 4,61
7	Кролевецький повіт, м. Кролевець, м. Короп	131 089 10 384 6 262	1 316 359 90	1,00 3,46 1,44
8	Мглинський повіт, м. Мглин	139 343 7 640	1 409 255	1,01 3,34
9	Новгород-Сіверський повіт, м. Новгород-Сіверський	146 236 9 182	1 658 748	1,13 8,15

¹⁷⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / XLVIII. Черниговская губерния. – СПб: Типография «Т-ва Народная польза», 1905. – С. 2.

Продовження таблиці 6

№ п/п	Назва повіту, міста	Загальна чисельність населення	Чисельність дворян (спадкових та особистих)	%% дворян від чисельності населення повіту
10	Новозибківський повіт м. Новозибків м. Нове Місто	164 840 15 362 1 488	1 665 896 14	1,01 5,83 0,94
11	Ніжинський повіт, м. Ніжин	168 718 32 113	2 573 1 606	1,53 5,00
12	Остерський повіт, м. Остер	150 358 5 370	1 029 271	0,68 5,05
13	Сосницький повіт, м. Сосниця	170 057 7 087	1 766 324	1,04 4,57
14	Стародубський повіт, м. Стародуб м. Погар	144 833 12 381 4 965	1 989 679 114	1,37 5,48 2,30
15	Суражський повіт, м. Сураж	186 297 4 006	763 258	0,41 6,44

Окрім, ключової тенденції, яка була характерна і для Полтавської губернії – кількісне переважання дворян в центральному Чернігівському повіті та власне у Чернігові, необхідно вказати загалом на їх меншу чисельність та, як наслідок, своєрідну розпорошеність між повітами й містами.

Аналізуючи походження дворян Чернігівської губернії станом на кінець XIX ст. варто відзначити таку рису, як значна частка народжених за межами регіону. Так, найбільша кількість «не тутешніх» серед спадкового дворянства (більше 25%), причому в містах їх відсоток досягав 36%. Подібна тенденція відповідала загальній соціальній структурі, оскільки

відносно значна частка селян та купців народилися в навколишніх Мінській, Могильовській, Орловській, Курській, Полтавській та Київській губерніях (всього 42 116 осіб).

Вважаємо за необхідне проаналізувати і дані щодо розподілу дворян за мовним принципом (див. табл. 7).

Таблиця 7

**Розподіл дворянства Чернігівської губернії
за мовним принципом (станом на 1897 р.)¹⁷⁸**

Категорія дворян Рідна мова	Спадкові дворяни та їх сім'ї		Особисті дворяни та їх сім'ї	
	чол.	жін.	чол.	жін.
Загалом по губернії:				
– великоросійська	3 204	3 822	2 851	3 110
– малоросійська	2 636	3 336	3 070	2 735
– польська	564	533	213	190
В повітах (без міст):				
– великоросійська	1 531	1 844	1 076	1 216
– малоросійська	1 776	2 327	1 902	2 272
– польська	287	270	109	99
В містах:				
– великоросійська	1 673	1 978	1 775	1 894
– малоросійська	860	1 009	1 168	1 377
– польська	277	263	104	91

У Чернігівській губернії, на відміну від Полтавської, мав місце дещо вищий відсоток російськомовного дворянства (зважаючи на наближеність до власне центральних губерній імперії та регіонально-історичні особливості), який частково нівелювався переважанням українськомовного в повітах.

¹⁷⁸ Там же. – С. 308, 310.

Окремо варто вказати на таку специфіку регіону, як значна частка дворян серед місцевого польського населення (33,2% – спадкових, 12,2% – особистих). Офіційна консервативна історіографія Російської імперії пояснювала це явище поступовим розширенням економічної експансії шляхти у другій половині XIX ст. на Чернігівську губернію¹⁷⁹.

Крім вказаного, спільною і яскраво вираженою відмінністю дворянства від інших категорій населення Лівобережжя (це стосувалося в цілому Російської імперії) була висока освіченість та якісне виховання.

Порівнюючи наведені статистичні дані із загальноросійськими, варто вказати на деякі характерні відмінності. Зокрема, приблизно вдвічі більша чисельність лівобережного дворянства порівняно з загальними середньостатистичними імперськими показниками (ця тенденція була особливо помітна в Полтавській губернії) пояснювалася впливом ряду факторів. Серед варто виділити родючість ґрунтів Лівобережної України та наближеність до Києва як одного із економічних центрів держави. Однак, найбільш важливе те, що саме для Полтавської та Чернігівської губерній була характерна висока питома вага військового дворянства – нащадків козацької старшини. Як наслідок, це обумовило значну чисельність категорії спадкового дворянства¹⁸⁰. Більш «універсальними», характерними для кожного регіону Російської імперії особливостями, що впливали на кількісні показники були: рівень концентрації великих родових «дворянських гнізд», ступінь традиційної згуртованості дворянства та відсоток землеволодіння казни¹⁸¹.

¹⁷⁹ Там же. – С. XIX.

¹⁸⁰ *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организации. – М.: Наука, 1979. – С. 40–41.

¹⁸¹ *Барінова Е.П.* Стратификация российского дворянства в начале XX века // Поволжский край: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 2005. – Вып. 12. История, источниковедение и археология Поволжья. – С. 113.

Узагальнюючи проаналізовані дані та порівнюючи їх з тенденцією останніх десятиліть XIX ст., необхідно констатувати поступове скорочення чисельності дворян та розпродаж ними земельних володінь в умовах сільськогосподарської модернізації в Російській імперії пореформеного періоду. Саме специфіка того часу визначила поступову втрату ними політичного впливу в державі, наростання внутрішньої нестабільності паралельно із поширення ліберально-демократичних та революційних ідей. Все це ставило на порядок денний дворянства ряд питань, пов'язаних із необхідністю зміцнення позицій в суспільстві початку XX ст.

Розділ V. Інститут дворянських предводителів у структурі місцевого самоуправління Російської імперії

Еволюція законодавчо оформлених прав дворян Російської імперії, на шляху не лише набуття комплексу особистих преференцій та привілейованого економічного статусу, а й впливового політичного стану, включала процес дарування державою права на виняткову внутрішню корпоративну організацію. Остання включила в себе інститути губернських і повітових дворянських зібрань, губернських та повітових предводителів дворянства, дворянських депутатських зібрань, повітових дворянських опік.

Неабияку роль у трансформації статусу дворянства, зокрема, розширенні можливостей для його участі в цивільній службі, відіграв вже згадуваний маніфест Петра III «Про дарування вольності і свободи всьому російському дворянству» від 18 лютого 1762 р.¹⁸². У цьому контексті, історик кінця XIX – початку XX ст. М. Чечулін підкреслював: «До маніфесту про вольності дворянства в російській провінції не було, можна сказати, ніякої громади: провінційні міста були цілком незначні, населення їх – цілком нечисленне – належало майже все до нижчого класу, адміністративних органів було дуже мало, і дворяни майже не брали в них участі – дворянство все було на службі»¹⁸³.

¹⁸² О даровании вольности и свободы всему Российскому дворянству (№ 11444) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XV (1758–1762). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 912–915.

¹⁸³ Чечулин Н.Д. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII в.; изд. Славянского благотворительного комитета. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1889. – С. 27.

Оцінюючи такі погляди дослідника, слід погодитися із цитованими словами щодо значення маніфесту для дворянства, однак автору праці «Російське провінційне суспільство у другій половині XVIII ст.» (1889) все ж таки властиве деяке перебільшення ролі вказаного документу в внутрішньосоціальних та інфраструктурних трансформаціях Російської імперії того часу. Тим більше, варто враховувати, що М. Чечулін репрезентував переважно погляди привілейованої частини населення, оскільки сам належав до його дрібнопомісної категорії. Зокрема, порівнюючи маніфести 1762 р. та 1785 р., він критично відзначав, що останній (Жалувана грамота Катерини II), «хоч і дарував дворянам важливі права та широке самоуправління, разом з тим накладав на них виконання деяких обов'язків, які стосувалися не лише дворянського стану, а всіх обивателів місцевості»¹⁸⁴.

Безумовно, розширення прав дворян Російської імперії у 1762 р., на фоні знайомства їх значної частини з європейським життям та управлінням під час участі в Семилітній війні, стимулювало в деякій мірі відповідні внутрішні перетворення, принаймні в регіонах, в межах поміщицьких маєтків та садиб. Відтак, одним із наслідків прийняття маніфесту стало переселення дворян у провінції та, зародження відчуття «єдності своїх інтересів», станового і «корпоративного зв'язку»¹⁸⁵. Однак, якщо у цей період лише виникає відповідне прагнення до консолідації, то безпосередній початок формування структури дворянського самоврядування, прийнято все ж таки відносити до 1766 р., коли у маніфесті Катерини II «Про створення в Москві Комісії для підготовки проекту нового Уложення та про вибори до неї депутатів» від 14 грудня було оголошено про скликання Комісії для створення проекту нового Уложення. У окремому

¹⁸⁴ Там же. – С. 57.

¹⁸⁵ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 6.

«Положенні» до нього вказувалося, що участь у роботі вказаного органу повинні взяти й депутати від дворянства «від кожного повіту, де губернії розписані на повіти..., де є дворянство, від кожного по одному депутату» (ст. 2)¹⁸⁶. На основі цього, можна говорити про пріоритетність нижчого повітового рівня перед губернським у ході започаткування створення системи відповідного самоврядування, що, на наш погляд, пояснюється елементарною зручністю в обліку, адміністративно-територіальному розмежуванні та забезпеченні належного кількісного представництва.

Крім згаданої статті, «Положення» маніфесту 1766 р. також регламентувало порядок вибору дворянських депутатів. Зокрема, ті повіти, на території яких проживало менше 15-ти дворян-поміщиків (наприклад, Санкт-Петербурзький, Великоустюзький, Кунгурський), мали право довільного вирішення питання щодо доцільності участі в роботі Комісії. Натомість представники привілейованого стану всіх інших повітів (окремо в кожному) мали зібратися для обрання простою більшістю голосів власного предводителя на два роки, а вже під керівництвом останнього – обрати депутата. «Не забороняється й самого дворянського предводителя вибрати депутатом; але в цьому випадку слід обрати іншого предводителя» – уточнювалося в «Положенні» маніфесту¹⁸⁷. Відтак, з цього періоду – з 1766 р. бере початок інститут предводителя дворянства як найперший орган дворянського станового самоуправління в Російській імперії.

¹⁸⁶ Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения, и о выборах в оную Депутатов (№ 12801) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XVII (1765–1766). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1094.

¹⁸⁷ Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения, и о выборах в оную Депутатов (№ 12801) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XVII (1765–1766). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1100.

Право бути обраним на два роки повітовим предводителем дворянства мав будь-який дворянин, «що служить або не служить, якого б то чину або звання він не був, аби дійсно в тому повіті володів селом, і не був молодше 30 років». Власне до видання Жалуваної грамоти 1785 р., ця посада носила винятково почесний характер і не вимагала особливої зайнятості або виконання вагомих управлінських функцій, оскільки предводитель мав лише певним чином зорганізувати повітове дворянство для проведення виборів до Комісії з підготовки проекту нового Уложення. Більше того, барон С. Корф відзначав навіть випадковість започаткування охарактеризованих організаційних змін, спричинених реформуванням центрального управління: «Вся увага Катерини II була спрямована на підготовку проекту нового Уложення. Ця обставина, як це не може здатися дивним, і стала приводом для організації дворянського самоуправління. Для її широко задуманих реформ потрібні були думки представників різних станів і класів її великої держави...»¹⁸⁸. Дійсно, зважаючи на це, всі обов'язки повітових предводителів дворянства стосувалися саме підготовки до роботи Комісії: призначення дня виборів депутата; головування безпосередньо на дворянському зібранні, де його обирали і спостереження за порядком; ведення списків прибулих та відсутніх. Саме з останнього обов'язку поступово еволюціонувало повноваження ведення родовідних книг і видачі довідок та свідоцтв, які підтверджували дворянське походження, тощо.

Привілейованість посади предводителя, відповідно до маніфесту 1766 р. полягала у праві займати перше місце серед дворян та іменуватися «поважним», виконувати, в певній мірі, дискреційні повноваження у випадку необхідності навести порядок під час роботи виборчих зібрань. Окремо варто вказати й на те, що після обрання депутата, дворяни повинні були також підготувати для нього наказ. Цією роботою також

¹⁸⁸ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 17.

керував предводитель, спостерігаючи, щоб до тексту не були включені «партикулярні вимоги, які завжди судовими органами повинні бути розглянуті»¹⁸⁹. Насамкінець, у тексті «Повноважень», які дворянство надавало предводителю, була зафіксована довіреність на виконання «особливих повелінь від влади, які стосувалися... становища всіх проживаючих у повіті дворян...»¹⁹⁰. Таким чином, створювалися потенційні шляхи комунікації між владою та привілейованою категорією населення саме за посередництва повітового предводителя, а підготовка депутатського наказу стала чи не першою опосередкованою формою колективної участі дворян в адміністративно-політичному управлінні Російською імперією, оскільки саме відповідні тексти багато в чому визначили характер майбутніх катерининських реформ. Зважаючи на це, можна говорити про початок поділу законодавчих актів (на першому етапі лише їх положень) на дві групи: 1) щодо визначення місця дворянських предводителів безпосередньо у системі дворянського станового самоврядування та, 2) щодо їх місця і повноважень у владній адміністрації.

Цікаво, що суттєва частина згаданих наказів лівобережного шляхетства (ніжинського, батуринського, переяславського та чернігівського) носили дуже узагальнений, невизначений характер. Наприклад, стосовно особи предводителя, в них йдеться лише про його обрання на два роки (відповідно до маніфесту 1766 р.). Натомість переяславський наказ зобов'язував його надавати йому повноваження піклуватися про дворянську нерухому власність, а інші – ні¹⁹¹. Зважаючи на цей факт, слід,

¹⁸⁹ Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения, и о выборах в оную Депутатов (№ 12801) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XVII (1765–1766). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1097, 1100.

¹⁹⁰ Там же. – С. 1098.

¹⁹¹ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 48.

на наш погляд, враховувати специфіку внутрішнього управління Лівобережною Україною того періоду, а також розуміти й те, що із загальної кількості дворянських наказів (158) про виборні органи ставилось питання тільки в їхній сьомій частині (23). Крім того, лівобережні накази (як і балтійські та слобідські) вирізнялися серед інших наявністю прохання затвердити для представників колишньої козацької старшини дворянські права та привілеї. Загалом же, привілейована верства населення Російської імперії чітко засвідчила не стільки прагнення отримати внутрішню корпоративну організацію, скільки важелі впливу на адміністративне правління у повітах. Роз'яснення цього знаходимо в тезі професора В. Латкіна, який, поділяючи за змістом накази на дві групи, писав у докторській дисертації «Законодавчі комісії у XVIII ст.» (1887 р.) наступне: «...Суть прагнень наказів першої категорії зводиться до того, щоб в області повітового управління дворянству має належати провідна роль – усі члени повітової адміністрації повинні обиратися дворянами та знаходитися в цілковитій залежності від органу дворянського товариства – з'їзду... Накази другої категорії не наважуються остаточно покінчити з коронною адміністрацією в повіті і, допускаючи її існування, намагаються лише обмежити її владу на користь представників дворянського товариства»¹⁹². Втім, статус-кво в існуючій системі місцевого самоуправління зберігався до видання Жалуваної грамоти Катериною II у 1785 р. Від цього моменту і до 1796 р., розпочався активний розвиток дворянських корпоративних структур в Російській імперії та, відповідно, інституту дворянських предводителів.

Проте, два десятиліття до появи маніфесту 1785 р. відзначені суттєвою трансформацією статусу посади повітового предводителя, яка, перш за все, поступово втратила характер тимчасовості (для підготовки виборів дворянських депутатів

¹⁹² *Латкин В.Н.* Законодательные комиссии в России в XVIII ст. Историко-юридическое исследование. Т. 1. – СПб.: Л.Ф. Пантелеев, 1887. – С. 413–414.

до Комісії з підготовки проекту нового Уложення), адже спочатку термін її функції визначили в два роки, потім продовжили ще на два, а вже з 1771 р. – затвердили як постійну. Зокрема, в 1768 р. закінчилися повноваження дворянських депутатів і процедура їхніх виборів, а водночас і предводителів. Спеціальним указом їх продовжили. При цьому зазначалось: «якщо дворяни погодяться мати предводителя того ж, то [слід] змінити лише його повноваження; надавши йому нові на два роки»¹⁹³. По суті, мова йшла про поновлення терміну дії попереднього указу 1766 р. Натомість, наступний указ з'явився лише 29 квітня 1771 р., зміст якого зводився до посилення на законодавчий акт 1768 р.¹⁹⁴. Постійного статусу особа повітового предводителя набула 25 вересня 1771 р., коли новий указ безпосередньо вказував на необхідність періодичного проведення відповідних дворічних переобрань без особливих на те розпоряджень¹⁹⁵. Кардинальне значення цього законодавчого нововведення, на думку С. Корфа, полягало в тому, що «уряд вперше визнав повітові дворянські товариства, як щось ціле, єдине; вони отримали свій постійний орган, який закріпив за ними... назавжди право окремого від урядового, станового управління»¹⁹⁶. Наступний же указ того ж дня – «Про розпорядження

¹⁹³ О возобновлении выборов в Депутаты Комиссии о сочинении проекта нового Уложения через два года (№ 13119) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XVIII (1767–1769). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 673.

¹⁹⁴ О избрании вновь Дворянских Предводителей и городских Голов (№ 13600) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XIX (1770–1774). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 267.

¹⁹⁵ О избирании Дворянских Предводителей и Городских Голов по прошествии двухгодичного срока, без особенного в том указа (№–13661) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XIX (1770–1774). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 315.

¹⁹⁶ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 86.

губернаторам і воєводам, щоб кожний, спільно з вибраними від дворян предводителями свого повіту, здійснювали визначені в цьому указі перестороги від поширення прилипливої хвороби», – надав названим особам відповідні загальноадміністративні повноваження. З огляду на це, посада повітового предводителя, будучи становою по своїй суті, відтепер, і ніколи в майбутньому своїми функціями не виходила за межі однієї категорії населення. Очевидно, що побачивши у представниках привілейованої верстви надійних помічників, уряд в подальшому лише поглиблював напрацювання в цьому напрямі. Зокрема, у першій половині 1770-х рр. було прийнято ряд указів, які помітно розширили адміністративні функції повітового дворянства. В першу чергу, мова йшла про їхні обов'язки та права щодо:

- присутності при рекрутському наборі – по одному виборному на повіт (1770–1771 рр.)¹⁹⁷;
- контролю за очищенням товару після епідемії чуми (1772 р.)¹⁹⁸;
- подачі в разі потреби клопотань у провінційні та губернські канцелярії (відповідний указ фактично урівняв їхню посаду з іншими в повітових органах влади) (1772 р.)¹⁹⁹ тощо.

¹⁹⁷ О наборе рекрут со ста душ по одному человеку (№ 13651) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XIX (1770–1774). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 305–308.

¹⁹⁸ Учреждение, каким образом поступать в очищении от сомнения товаров при отпуске оных из Москвы купечеством во все города и уезды, исключая Петербург и лежащие по пути в оной, далее Твери, места и в Тверь (№ 13748) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XIX (1770–1774). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 431–436.

¹⁹⁹ О представлении прошений Дворянскими Предводителями о недовольствиях на Городовые Канцелярии, касательно рекрутских наборов, не прямо в Сенат, но в Провинциальные и Губернские Канцелярии (№ 13757) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XIX (1770–1774). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 446.

Про те, наскільки невід'ємною складовою в місцевому адміністративно-управлінському житті була діяльність предводителів у першій половині 1770-х рр. можна визначити на основі змісту указу від 21 березня 1773 р., який регулював процес створення нових повітів у Новгородській губернії. Зокрема, у ньому зазначалося, що місцевий губернатор повинен здійснювати розподіл погостів і розпис повітів тільки на підставі узгодження питання з предводителями²⁰⁰. Відтак, варто визнати за справедливе твердження стосовно того, що на той момент останні, займаючи належне місце у регіонах, фактично перетворились на управлінських чинників, яким тільки й лишалося затвердити своє становище спеціальним законодавчим актом. «Становий зв'язок місцевих товариств все зміцнюється, інтереси визначаються, разом з тим все наполегливіше відчувається потреба у станових органах; уряд пішов назустріч цьому прагненню, не видаючи втім ще особливого законодавчого акту, а задовольняючись півзаходами...» – обґрунтовував логічність власних аргументів щодо необхідності посилення ролі дворянства в повітовому адміністративному управлінні С. Корф²⁰¹. Обмеженість його історичного бачення визначається консервативно-державницькою позицією, адже навіть вирішення проблем щодо «постійного поневолення козацтвом посполитства на ґрунті утисків старшиною козацтва» в українських землях, він вбачав у проведенні реформи місцевого врядування, одним з основних елементів якої повинно стати створення повноцінної дворянської корпоративної організації.

²⁰⁰ Об учреждении Новгородской губернии в Тихвинской уезде Воеводской Канцелярии и о приписке некоторых погостов к городам Порхову, Гдову, Старой Русе, Новой Ладоге, и к Тихвину (№ 13966) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XIX (1770–1774). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 740–744.

²⁰¹ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 93.

Прийняття 7 листопада 1775 р. «Установи для управління губерній Всеросійської імперії», хоч і було покликане, перш за все, упорядкувати адміністративно-територіальний поділ (особливо з огляду на розширення території та зміну статусу раніше приєднаних), чітко розподілити повноваження відомств, відокремити судову владу від урядових установ, спрямовувалося й на усунення недоліку щодо «недостатнього забезпечення [губерній] ...потрібними для управління людьми»²⁰². Власне останнє і визначило характер ряду нововведень стосовно реформування місцевого управління в рамках подальшого формування дворянської станової корпорації. Серед них створення:

- мережі судових інстанцій, де окремо були представлені дворянські представники (земські та совісні суди, розправи); при цьому обрання деяких суддів (повітових, окружних, земських справників) і засідателів (повітових судів) цілком передавалися до компетенції дворянства;

- Приказу громадського опікування (займався управлінням народними школами, госпіталями, притулками для хворих, лікарнями, в'язницями та ін.) в кожній губернії/намісництві, де дворянський елемент значився в особі засідателів верхнього земського суду та верхньої розправи, а також власне предводителя у випадку необхідності отримання «відомостей детальних або місцевих»;

- дворянської опіки для вдів і сиріт при кожному повітовому суді, в якій головував повітовий предводитель дворянства (по суті, це положення визначило створення другого станового органу)²⁰³.

²⁰² Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи (№ 14392) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 230.

²⁰³ Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи (№ 14392) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 232–234, 271.

Серед означеного, найбільш яскраво станове начало проявилось в совісних судах, адже «благородні» представники в них брали участь в розгляді виключно дворянських справ. Характерно, що селянським представникам дозволялося не обмежуватися виборами засідателів з-поміж себе, а обирати їх і з дворянського середовища, з учених і чиновників, а також – із різночинців. Відтак, засідателі від дворян фактично брали участь у судових засіданнях, коли розглядалися справи порушників закону, що належали до будь-якого стану. Натомість представники від міщан і селян не брали участі у судових засіданнях, на яких розглядалися справи дворян²⁰⁴. Саме таке твердження не дало змоги сучасній українській дослідниці В. Шандрі погодитися з думкою московської дослідниці Л. Писарькової, що совісні суди мали всестановий характер²⁰⁵. Додамо, що проаналізовані нами списки обраних осіб до складу й інших повітових судових інстанцій (перш за все, земських) Лівобережної України періоду другої половини 1770-х – 1780-х рр. засвідчують цілковите домінування дворян²⁰⁶.

Указ 1775 р. також подовжив термін повноважень повітових предводителів дворянства – до трьох років. Така ж тривалість встановлювалася й по відношенню до всіх судових чиновників. Значення подібної уніфікації полягало у зручності обрання останніх разом з предводителями на одному зібранні. У цьому ж документі, при розписі «як кому за ким слідувати» при урочистих зборах, вперше згадується про «дворянського предводителя губернії», який повинен йти попереду «повітових

²⁰⁴ Шандра В. Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 535.

²⁰⁵ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 410.

²⁰⁶ Див.: ЦДАК України, ф. 204, оп. 5, спр. 3177, арк. 59–62.

дворянських предводителів»²⁰⁷. Спеціального указу про створення нової посади на той момент ще не було, однак, подібно до цього, у документах за 1778 р. і 1781 р., вона згадується²⁰⁸. З огляду на це, С. Корф припустив, що «в предводителі губернії перетворився предводитель повіту губернського міста»²⁰⁹. Однак, спогади сучасників про особливості проведення виборів вказаних осіб у 1775 р. на території новостворених намісництвах демонструють дещо іншу картину. Так, щодо Тверського намісництва вчений і письменник А.Т. Болотов залишив чіткий опис: «Дворянство зібралось в окремії палаті. Збори розпочалися промовою губернатора, після чого було запропоновано всьому дворянству, щоб воно зробило загальний вибір губернського предводителя... На другий день без намісника, а під головуванням губернського предводителя та в присутності прокурора, сталися вибори повітових предводителів, завдяки чому кожний повітовий стан отримав власного начальника...»²¹⁰. Як бачимо, відповідний механізм був доволі простим: першочергове обрання загальними дворянськими зборами губернського предводителя та представниками кожного повіту – повітових предводителів. Загальна ж процедура проведення дворянських зібрань зберігалася й протягом наступних років, про що наочно свідчать записи в їхніх журналах²¹¹.

²⁰⁷ Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи (№ 14392) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 295.

²⁰⁸ О порядке выборов в Губерниях должностных людей из Дворян и купечества (№ 14816) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 760–763.

²⁰⁹ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 105.

²¹⁰ Записки А.Т. Болотова 1738–1794 гг. Ч. 15–21 (1771–1784 гг.) / Приложение к «Русской старине». – 1871. – Т. III. – С. 718.

²¹¹ ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 675, арк. 8–11.

Стосовно дворянських зібрань вищеназвана «Установа для управління губерній Всеросійської імперії» визнавала лише виборчий характер: обрання представників у загальноадміністративні та станові органи. Хоча, очевидно, вже у цьому простежувалась опосередкована можливість впливати на систему повітового управління. Виборча форма все міцніше закріплювала дворянство на місцях, підвищувала його зацікавленість у вирішенні регіональних проблем. Слід зазначити, що на посади предводителів могли балотуватися (а відповідно і брати участь у виборчих зібраннях) ті, хто володів у межах конкретного повіту або губернії земельною власністю. Зважаючи на це, траплялися випадки обрання однієї особи на відповідні посади у різних регіонах, як це сталося з Д. Трощинським у 1812 р. Так, будучи обраним губернським предводителем у Київській і Полтавській губерніях, він віддав перевагу останній, оскільки «сподівався бути корисним там, де знаходить більшу однастайність»²¹². Зазвичай, такі ситуації мали місце у випадках з можновладцями. Зокрема, Д. Трощинський мав високий чин дійсного таємного радника, був сенатором, перед обранням займав міністерський пост та ін.

По суті, власне практичне запровадження губернських положень у 1775 р. зумовило перетворення посад губернського і повітового предводителя дворянства на окремий центр місцевої адміністрації. Відтепер, саме до вказаних осіб, регулярно зверталася губернська і центральна влада для вирішення ряду проблем або з метою збору необхідної інформації. Зважаючи на це, на посаду предводителя, зазвичай, обиралася людина з досвідом статської служби, більш-менш обізнана зі справою управління²¹³. У такій ситуації, для більшості «предводитель-

²¹² Корф С.А. *Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов.* – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 350.

²¹³ Сурева Н.В. *Повітові й губернські дворянські предводителі на півдні України (остання чверть XVIII ст.)* // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, РА «Тандем-У», 1999. – Вип. VII. – С. 81.

ство» дуже швидко стало важливою сходинкою в службовій кар'єрі, адже губернський предводитель за значенням і повноваженнями зайняв перше після губернатора місце в губернії, а повітовий – очолив повітових урядників.

Наступне десятиліття (1775–1785 рр., до прийняття Жалуваної грамоти), слід поціновувати як перехідний етап на шляху до зміцнення статусу предводителя. Серед тогочасних нормативно-законодавчих нововведень і фактичних напрямів адміністративної діяльності вказаних осіб, а також загалом компетенції дворянських станових органів (наприклад, з огляду на їхню залежність від губернської адміністрації) слід виділити такі:

- підтвердження обов'язкової участі повітових предводителів у рекрутському наборі (1776 р.)²¹⁴;

- підготовка інформації про дворян повіту, які вступали на військову службу (1777 р.)²¹⁵;

- заборона губернаторам бути присутніми на дворянських зібраннях при виборах губернських предводителів (1778 р.)²¹⁶;

- законодавче визначення ролі губернських предводителів на дворянських зібраннях (головування, приведення присутніх і новообраних до присяги)²¹⁷;

²¹⁴ О сборе рекрут с 500 душ по одному человеку (№ 14509) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 416.

²¹⁵ О доставлении в Военную Коллегию полевым и гарнизонным Командирам подробным сведений о Дворянстве, определяемых на военную службу Дворян (№ 14612) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 526–528.

²¹⁶ О порядке выборов в Губерниях должностных лиц из Дворян и купечества (№ 14816) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 760.

²¹⁷ Там же. – С. 760–761.

– надання дворянам права відмовлятися від виборної служби у випадку повторного обрання (1778 р.); ця норма породила у майбутньому (особливо в середині XIX ст.) безліч ухилинь від посади;

– унеможливлення обрання особи на посаду нижчу тієї, яку він займав перед тим (1778 р.), що, безумовно, надало ієрархічній системі більш жорсткішого характеру (втілення цього указу на практиці досить чітко простежується на прикладі складання списків Чернігівського намісництва²¹⁸);

– надання дворянським зібранням права: відправки до імператриці, в обхід генерал-губернаторів, депутатів; обговорення всіх питань щодо інтересів та потреб стану; організації дворянських складок (1778 р.), що перетворило їх з виключно виборних органів на підрозділи станового управління²¹⁹;

– надання дворянам, котрі займали виборні посади, права отримувати пенсії за їхню попередню вислугу (як відомо особам, які знаходилися на державній службі, це заборонялося, 1781 р.)²²⁰;

– запровадження обов’язку повітових предводителів бути присутніми при розмежуванні земель (1781 р.)²²¹.

²¹⁸ ЦДІАК України, ф. 204, оп. 5, спр. 3177, арк. 58; Там само. – Ф. 736, оп. 1, спр. 675, арк. 2–5.

²¹⁹ О порядке выборов в Губерниях должностных лиц из Дворян и купечества (№ 14816) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XX (1775–1780). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 761–762.

²²⁰ О нелишении пенсии уволенных с оною в отставку и потом выбранных Дворянским обществом в земскую службу (№ 15140) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXI (1781–1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 81–82.

²²¹ О положении границы между Наместничествами и между уездами каждого Наместничества (№ 15160) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXI (1781–1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 124–125.

Крім означених нововведень, слід звернути увагу на роз'яснення Катерини II, які вона надала П. Румянцеву-Задунайському при створенні на початку 80-х років Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв²²². Так, у законодавчому акті від 26 жовтня, поряд із вказівкою щодо запровадження в їх межах виборної служби на загальних принципах, йшлося про заборону місцевій владі чинити перешкоди тим дворянам, які бажали перейти до неї з армії²²³. Така специфіка виявлялась виключно для Лівобережжя, і пояснюється, на наш погляд, «козацьким» характером його населення, а також прискореною трансформацією соціальної структури в умовах зміни адміністративно-територіального поділу – ліквідації залишків автономії колишньої Гетьманщини. Виявлені нами архівні справи засвідчують, що місцеве дворянство активно користувалося відповідною преференцією²²⁴.

Отже, 1766–1784 рр. – важливий етап в історії зародження дворянських корпоративних органів самоврядування, який характеризувався перетворенням посади повітового предводителя з тимчасової на постійну, а також і набуттям нею повноцінного (хоч і не настільки впливового, як після видання Жалуваної грамоти) адміністративно-управлінського статусу.

Неодноразово згадуваний документ 1785 р., крім регламентації особистих прав дворян, включав також і розділ «Про зібрання дворян, створення товариства дворянського в губернії,

²²² Див.: ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 842, 22 арк.

²²³ О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгород-Северской Губерниях, в Дворянские Заседатели, Предводители и в Уездные Судьи (№ 15265) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXI (1781–1783). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 295–296.

²²⁴ ЦДІАК України, ф. 1537, оп. 2, спр. 168, 81 арк.

і про вигоди дворянського товариства» (35 статей), який разом з деякими положеннями інших частин детально визначив повноваження представників інститут предводителів і дворянських станових органів управління²²⁵. Зокрема, у цій частині грамоти уряд у чіткій формі визнав статус, права та прерогативи губернських дворянських зібрань, які мали збиратися раз на три роки з дозволу генерал-губернатора або губернатора для обрання виборних посадових осіб, перш за все, губернських та повітових предводителів (ст. 37–40). Крім того, вони мали право звертатися до вищої адміністрації щодо «власних потреб» (ст. 47). Для повноцінної роботи дворянські зібрання могли утримувати спеціальний будинок, власні архів і печатку, секретаря та спеціальну казну із «добровільних складок», використовуючи її кошти «за загальною згодою» (ст. 50–54). Важливими у справі розуміння статусу зібрань є статті щодо заборони притягнення до відповідальності за злочин чи проступок окремого члена та виклику в суд або віддання під варту (ст. 55–57). Водночас, їм не дозволялося приймати рішення, які суперечили законам (за це накладався штраф у розмірі 200 руб.) і подавати вимоги порушуючи чинні узаконоваження (у цьому випадку подібні документи знищувалися) (ст. 49)²²⁶.

Зібрання також отримали й деяку дисциплінарну владу над дворянами – право виключати з свого середовища тих, хто був «зганьблений судом» і викритий у «явних та безчесних вадах». «Подібне дисциплінарне право, – зазначив згадуваний С. Корф, – мало величезне значення; дворянське товариство не лише отримало контроль над виборною службою, виключаючи

²²⁵ Там само. – Ф. 736, оп. 1, спр. 366, арк. 20–28.

²²⁶ Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства (№ 16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 349–350.

з неї небажані елементи, але тим самим отримало можливість опосередкованого впливу і на державну службу; очевидно, що особа виключена із зібрання і від виборної служби, не могла вже розраховувати бути прийнятою на яку-небудь адміністративну посаду»²²⁷. Частково погоджуючись з такою оцінкою, зауважимо, що відповідне положення було покликане, перш за все, усунути потенційні чинники для зниження авторитету недавно створених станових органів, однак, за деяких обставин використовувалося й у цьому контексті. Можливості для зловживань виникали через відсутність регламентованого механізму для виключення дворянина зі складу зібрання, мінімального кворуму, джерел ініціативи розгляду таких питань та ін.

Насамкінець, Жалувана грамота 1785 р., як вже зазначалось вище, запроваджувала мінімальний віковий (25 років) і посадовий – не нижче чина (обер-офіцера) – виборчий ценз, а також встановлювала майнові обмеження (річний дохід повинен складати не менше 100 руб.). Врешті, документ покладав на предводителів діловодні обов'язки з ведення родовідних книг: на повітових – збір даних на повітовому рівні і передача їх губернському, на останніх – ведення книг разом з «особливими» депутатами²²⁸. При цьому названі особи зобов'язувались перевіряти достовірність наданих доказів для отримання «благородного достоїнства». Звідси виходила й їхня загальна відповідальність за правильне ведення родовідних книг. У цьому контексті практична діяльність лівобережних губернських предводителів наприкінці XVIII ст. супро-

²²⁷ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 156.

²²⁸ Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского Дворянства (№ 16187) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 352.

воджувалась суттєвими труднощами при отриманні інформації з повітів та постійними затримками з уточнення наявних даних²²⁹.

Оцінюючи значення нормативно-законодавчого акту 1785 р. для розвитку дворянського самоуправління, О. Романович-Славатинський зазначив його головне слабке місце: «Жалувана грамота включає в себе мало положень про відношення місцевої влади до дворянських зібрань і ступеню влади над ними..., при такій невизначеності закону, фактично генерал-губернатори і навіть губернатори поневолили зібрання своєю владою»²³⁰. Така ситуація, на наш погляд, пояснюється тим, що з огляду на ті повноваження, які отримало дворянство від 1775 р., центральна влада залишала за собою основні важелі контролю за їхньою роботою. Однак, слід визнати за достовірне твердження П. Сумарокова, чиновника початку XIX ст., про те, що хоч грамотою і не вирішено всі існуючі непорозуміння, але вона значною мірою впорядкувала сферу станового законодавства, при цьому заклавши основу самоуправління дворянства²³¹. Від себе додамо: багато в чому цей документ зафіксував на правничому рівні і навіть вирішив ряд реальних проблем, до розгляду яких лише наблизились попередні імператорські укази. Проте, у загальній сукупності, окрім очевидних позитивних наслідків, створена система породила й ті адміністративно-управлінські та соціально-економічні негаразди, котрі стали невід'ємною складовою суспільного життя Російської імперії вже на початку XIX ст. До того ж більша частина населення – селянство, незрівнянно більше обмежувалось у своїх правах.

²²⁹ ЦДІАК України, ф. 193, оп. 1, спр. 1906, арк. 1; Там само. – Ф. 204, оп. 2, спр. 134, арк. 319-зв.

²³⁰ Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1870. – С. 441.

²³¹ Сумароков П.И. Черты Екатерины Великой. – СПб.: Типография Департамента народного просвещения, 1819. – С. 286.

Стосовно предводителів, професор права другої половини XIX ст. О. Градовський наголосив: цей інститут станової і адміністративної влади дозволив привілейованому класу зберігати панівне становище в імперії протягом наступних десятиліть²³². Загалом же, поступове розширення повноважень дворян пов'язане з такими причинами, як: прагнення уряду скористатися освітнім потенціалом кращих представників їхнього стану, вплив економічних міркувань (зважаючи на реальні можливості цієї категорії населення), дефіцит управлінських кадрів²³³.

Останній період правління Катерини II (1785–1796 рр.), у сфері розвитку інституту предводителів, позначився відсутністю нових важливих нормативно-законодавчих актів. Така обставина пояснюється наявністю ряду невідкладних зовнішньополітичних проблем і делегуванням повноважень у цій сфері Сенату та адміністрації на місцях. Окрім того додалися наполегливі намагання губернаторів зберегти всевладдя в регіонах і його втручання у профільні кадрові питання²³⁴. Малочисленні узаконення того часу стосувалися, насамперед, дозволу сумісництва «звання губерньського предводителя» з іншими адміністративними посадами, окрім губернаторської та генерал-губернаторської (1786 р.)²³⁵; «заборони правителям губернії входити у дворянські зібрання» (1788 р.) (це положення зміцнило незалежність дворянських корпорацій від

²³² *Градовский А.Д.* Начала русского государственного права. В трех томах. – С.-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1883. – Т. III: Органы местного управления. – С. 127.

²³³ *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 179–180.

²³⁴ Стосовно зміщення випадків зміщення намісниками предводителів дворянства див: ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 48, арк. 1.

²³⁵ Об определении в Нижние Земские Суды, по два Заседателя от Дворянства и от сельских обывателей, и о принятии Председателю Палаты звания Губернского Предводителя (№ 16331) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 535–536.

впливу урядовців)²³⁶; обов'язку предводителів не допускати дворян-контрабандистів до участі в зібраннях (1790 р.)²³⁷; деталізованого регулювання порядку внесення «благородних» у родовідні книги (1791 р.)²³⁸ та ін. Зокрема, прийняття останнього указу зумовило проведення в регіонах засідань дворянських депутатів, про що губернські предводителі інформували громадськість через нижчі земські суди²³⁹.

Нетривалим гальмуванням у розвитку станового управління та загалом процесі розширення дворянських прав характеризується правління Павла І. Чи не єдиним важливим нововведенням того періоду, зважаючи на предмет нашого дослідження, став указ 6 лютого 1797 р, за яким дворянство Малоросійської губернії отримало повноваження у сфері призначення суддів. Так, відтоді йому дозволено обирати відповідних кандидатів (3–4 особи), один з яких затверджувався Сенатом²⁴⁰. Цілком

²³⁶ О запрещении Правителям Губерний входить в Дворянские Собрания (№ 16731) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXII (1784–1788). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1131–1132.

²³⁷ О восстановлении в Могилевской Губернии таможенной стражи и о исключении Дворян, причлиившихся в провозе запрещенных товаров, из собрания Дворянского, с тем, чтобы их не определять впредь ни к каким должностям (№ 16852) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIII (1789 – 6 ноября 1796). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 123–124.

²³⁸ О внесении в родословные Дворянские книги Дворян, имеющих в городах дома, иностранных Дворян, присягнувших на верность подданства и разночинцев, дослужившихся по службе Военной до Обер-офицерского чина и по Гражданской до 8 класса, хотя бы они недвижимого имущества не имели (№ 16968) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIII (1789 – 6 ноября 1796). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 239–241.

²³⁹ ЦДІАК України, ф. 193, оп. 5, спр. 335, арк. 1.

²⁴⁰ О выборе Дворянству в Малороссийских Губерниях кандидатов для Главных и генеральных Судов и о представлении об оных в Сенат для испрошения Высочайшего утверждения (№ 17789) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV (6 ноября 1796–1797). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 319.

очевидно, що політика Павла І різко констатувала як з попередніми історичними передумовами становища привілейованого стану, так і відповідними заходами його наступників, але нетривалість правління цього імператора практично не мала помітних наслідків для загального становлення інституту предводителів і загалом привілейованих станових корпорацій.

Натомість, на початку ХІХ ст. було не лише поновлено дію законодавства Катерини ІІ щодо «благородного» стану, а й забезпечено зростання адміністративно-управлінських повноважень його корпоративних органів.

Одним із пріоритетних напрямів імперського законодавства щодо інституту предводителів на початку ХІХ ст. визначився аспект доцільності встановлення оплати під час перебування на відповідній посаді. Нами вище вже зазначалося про її почесність, задекларовану в ряді указів. Такий стан речей обумовлював своєрідну протигагу предводительських посад платній службі урядовців і, як наслідок, різні дворянські зібрання періодично, втім безуспішно, робили спроби встановлення відповідної грошової винагороди предводителям. Безапеляційно скасовуючи такі рішення, Сенат аргументував свої дії тим, що за суттю предводительської служби не передбачалася будь-яка винагорода, а значення даної посади полягало у вияві поваги до вповноважених членів корпорації²⁴¹. Як приклад, слід зауважити положення указів від 3 вересня 1801 р. та від 30 травня 1804 р. Зокрема, у першому з них скасовувався, запроваджений у Новгородській губернії, 5-ти копійчаний подушний збір серед дворянства на користь

²⁴¹ *Горобець О.* Інститут предводителя дворянства в структурі місцевого управління першої половини ХІХ ст.: правовий статус та його реалізація (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 15. – С. 51–52.

повітових предводителів і заборонялися нові податки, не визначені у чинному законодавстві²⁴². Натомість у другому документі встало питання про відшкодування предводителям дорожніх витрат в ході забезпечення контролю за рекрутськими наборами. Принципово, що вимога збору коштів для поїздки в чотири повіти виходила від дворянського предводителя Слобідсько-Української губернії В. Донець-Захаржевського – представника колишньої старшини. В результаті Сенат відповів на це відмовою через відсутність необхідного розпорядження²⁴³.

Особливо часто виникало питання про співвідносини предводителів повітових і губернських. Цілком природно, що останні займали вище становище, однак жоден із тогочасних законів не визначив їхню ієрархічну підпорядкованість. У ряді ж конкретних випадків, імперський уряд уряд відстоював незалежність повітових предводителів, при тому що губернські постійно намагалися затвердити своє панівне становище. Все це, за умов посилення суспільно-політичної та економічної вагомості обох посад і загалом дворянських корпорацій, породжувало конфлікти, а часто і ворожнечу між представниками привілейованого стану на регіональному рівні. Так, про дворянські вибори початку XIX ст. академік М. Дубровін писав: «Тут було все, пристрасть, ябедництво, допуск осіб, які не мали права балотуватися, покровительство вадам і наклеп на людей чесних»²⁴⁴.

²⁴² О нечинении никаких противозаконных поборов (№ 19999) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVI (1800–1801). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 772.

²⁴³ О нетребовании прогонных денег Дворянскими Предводителями на проезд по их должностям (№ 21311) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVIII (1804–1805). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 345–346.

²⁴⁴ Дубровин Н. Русская жизнь в начале XIX века // Русская старина. – 1899. – Т. 97. – С. 556.

З огляду на ряд конкретних негативних випадків і прагнучи їхнього унеможливлення, у 1808 р. при розгляді Сенатом рапорту смоленського губернського правління, було підготовлено указ, який забороняв губернським предводителям приймати скарги від дворян один на одного, а тим паче на повітового предводителя. У документі зазначалося, що дане право належить тільки судовим інстанціям, за можливого контролю губернської адміністрації²⁴⁵. Втім, уже в наступному році схожа ситуація повторилася: ярославський губернський предводитель М. Майков скаржився міністру внутрішніх справ О. Куракіну на дії повітових предводителів. У відповідь останній лише послався на вищевказаний сенатський указ 1808 р. Тим не менш, у ній йшлося: «якщо губернські предводители ніколи не мали влади над повітовими, то навпаки в даному відношенні, завдяки сприянню уряду, за ними утвердилось згодом право розглядати суперечки помісних дворян і навіть деякої дисциплінарної влади над ними». Цікаво, що такий стан речей тогочасними істориками права виправдовувався юридичною неосвіченістю суспільства, яке «не могло обійтися без подібного зовнішнього примусу»²⁴⁶. Схоже пояснення у контексті розуміння суспільного значення «благородності» дворянства дозволяє уявити аналогічну аргументацію стосовно «доцільності» безправного юридичного статусу селянства Російської імперії.

Водночас з розширенням станових повноважень предводителів зростала і сфера їхньої провінційно-адміністративної компетенції, а саме щодо:

²⁴⁵ О запрещении губернским предводителям дворянства принимать жалобы от дворян друг на друга (№ 23128) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXX (1808–1809). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 400–401.

²⁴⁶ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 311–313.

– обов’язкової присутності у повітовому суді при розмежуванні земель відновлених губерній (1801 р.)²⁴⁷;

– участі у вирішенні суперечок між поміщиками та їх селянами (1803 р.);

вирішення інфраструктурних проблем (наприклад, покращенні шляхів сполучення);

– обов’язків, пов’язаних із виконанням земських повинностей (1805 р.);

– залучення населення до щеплення вакциною від віспи у рамках роботи у спеціальних комітетах (1811 р.)²⁴⁸.

Так, одним із показників розширення повноважень губернських предводителів стало запровадження їхнього обов’язку брати участь у процесі звільнення селян з кріпацтва за взаємною згодою з поміщиком. Відповідно до указу 20 лютого 1803 р., вказані особи виступали посередниками між землевласниками та міністром внутрішніх справ при подачі відповідних документів, а також у випадку суперечливої ситуації (зобов’язувались з’ясовувати обставини конфлікту та стежити за дотриманням сторонами букви закону)²⁴⁹.

Указом Олександра I від 2 травня 1805 р. про земські повинності від предводителів вимагалось брати участь при визначенні розміру земських повинностей (разом з губерна-

²⁴⁷ О восстановлении пяти Губерний и подчинении пограничных Губерний Военным Губернаторам (№ 20004) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVI (1800–1801). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 775–779.

²⁴⁸ О распространении прививания коровьей оспы в Губерниях (№ 24622) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXI (1810–1811). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 640–645.

²⁴⁹ Об отпуске помещиком крестьян своих на волю по заключении условий на обоюдном согласии основанных (№ 20620) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVII (1802–1803). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 462–463.

торами та віце-губернаторами), контролювати виконання дворянами тих чи інших господарських обов'язків місцевого значення, а також спонукати та організовувати соціальну еліту повіту чи губернії до участі в так званих «добровільних дворянських складках», тобто пожертвах для проведення важливих громадських робіт²⁵⁰. Аналіз указу, а також його практичних наслідків свідчить про те, що у процесі виконання земських повинностей державні органи влади були наділені переважно контролюючими функціями, тоді як дворянські станові корпорації (очолювані предводителями) являлись фактичними виконавцями цих робіт. Відтак, можна впевнено стверджувати не лише про поступове розширення їх адміністративно-управлінських функцій, а й економічних повноважень і обов'язків.

Безпосередній зв'язок з комплексом таких аспектів мала продовольча проблема. Відтак, чергове законодавче нововведення стосувалося запровадження указом 15 лютого 1818 р. тимчасових губернських комітетів, покликаних залучити дворянство (через особи предводителів) до контролю: за утриманням «сільських запасних магазинів» хліба й їхнім наповненням поміщиками, урожайністю господарств селян і їх спроможністю прогодувати сім'ї до чергового урожаю тощо²⁵¹. Втім, у процесі доопрацювання указу, окремим розпорядженням 1822 р. обов'язок утримання в належному стані хлібних магазинів переклали власне на поміщиків, а за предводителями залишили функцію моніторингу справ у продовольчій сфері

²⁵⁰ Предварительное положение о земских повинностях (№ 21737) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXVIII (1804–1805). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 1011–1016.

²⁵¹ О остановлении сбора хлеба для наполнения сельских и запасных магазинов (№ 27272) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXV (1818). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 112–115.

ввірених їм губерній і повітів та своєчасному інформуванню губернаторів про загрозу голоду²⁵².

У першій чверті XIX ст., за особистої ініціативи Олександра I, відбулося розширення прерогатив дворянських предводителів у ході вирішення конфліктних ситуацій між поміщиками та їхніми селянами. Більшість дослідників XIX ст., які демонстрували консервативно-державницькі погляди, традиційно підкреслювали солідарність імператора у таких справах з підданими, а не їхніми панами. Зважаючи на це, суть указу зводилася до наділення губернських предводителів повноваженнями нагляду за маєтками, де мали місце конфлікти. Відтак, право розгляду подібних справ і накладення дисциплінарних санкцій отримали дворянські зібрання, а предводителі – завдання реалізації відповідних заходів²⁵³. Крім того, на усунення досить частих суперечок між вказаними особами та губернською адміністрацією був спрямований указ Сенату 28 травня 1808 р. Документ регламентував форму таких відносин та листування між ними, обмежуючи в деякій мірі самостійність дворянських станових органів²⁵⁴.

Також правління Олександра I виокремилось прийняттям ще декількох законодавчих актів, які мали безпосереднє відношення до уточнення інституту місцевої влади та станового самоуправління. Зокрема, це укази про: встановлення для

²⁵² Об учреждении в каждой Губернии комиссии для продовольствия в неурожайные годы жителей хлебом и денежным пособием (№ 29000) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXXV (1818). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 146–153.

²⁵³ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 430–431.

²⁵⁴ О форме сношений Начальников Губерний с Предводителями Дворянства (№ 23042) // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXX (1808–1809). – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1830. – С. 278.

губернських дворянських предводителів чину V класу (1818 р.) та їх право займати ієрархічне місце відразу після губернатора (а відтак, – перед віце-губернатором) (1816 р.); заборону губернським правлінням та палатам надсилати предводителям накази та вимагати від них рапорти (1821 р.). Натомість у сфері урядового управління вказані особи наділено обов'язками закупівлі хліба для селян (1812 р.), долучено до участі в проведенні народного перепису (1815 р.), вповноважено збирати для уряду відомості про майновий стан поміщиків (1816 р.), визначена роль у роботі ради кредитних установ (1817 р.) та постійних губернських комісій з народного продовольства (1822 р.), доручено нагляд за селянами-втікачами та жебраками (1823 р.). Отже, означені заходи помітно розширили та урізноманітнили коло повноважень предводителів, поглибили «двоїстість» цих посад – їхній станово-корпоративний і урядово-адміністративний характер. «Ця особлива риса правового становища предводителів, – зазначив С. Корф, – протрималась до шістдесятих років. Вона надала предводителям деяку послугу у тому відношенні, що сприяла збереженню за ними їх високого становища та престижу; однак одночасно вона сприяла падінню значення станового управління; предводителі зберігали за собою своє попереднє становище не внаслідок міцніючої корпоративної єдності дворянства, а саме тому, що стали дієвими та необхідними помічниками уряду в провінційному управлінні»²⁵⁵.

Важливу роль у трансформації інституту предводителів відіграв указ Миколи I від 6 грудня 1831 р. «Про порядок дворянських зібрань, виборів і служби по ним»²⁵⁶. Документ

²⁵⁵ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 412.

²⁵⁶ О порядке Дворянских Собраний, выборов и службы по оным (№ 4989) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. VI (1831). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1832. – С. 247–273.

досить детально регламентував повноваження вказаних осіб, як повторюючи норми попередніх законів, так і дещо розширивши їх. Зокрема, чи не вперше звернуто увагу на розмежування функцій предводителів на губернському та повітовому рівнях. До їхніх загальних обов'язків визначено такі:

- відстоювання перед урядом інтересів дворянства (на підставі клопотань дворянських зібрань);

- посередницька роль між владою та дворянськими зібраннями, прерогатива подання на обговорення останніх всіх питань, які необхідно було вирішувати;

- зберігання та використання корпоративних коштів;

- відкриття/закриття, головування та нагляд за дотриманням порядку в ході дворянських зібрань, приведення обраних до присяги;

- участь у складанні родословних книг, встановленні дворянської опіки, збиранні відомостей про спосіб життя та поведінку привілейованого стану, роботі судових органів (при розгляді справ про звинувачення чиновників у розпусній поведінці);

- збирання відомостей про новонароджених дворян, зокрема і сиріт тощо;

- участь у діяльності місцевих державних комісій (рекрутських, продовольчих, по збиранню земських повинностей та ін.);

розгляд клопотань прохань дворян про звільнення із виборної служби (завдяки цьому положенню вони отримували важелі впливу для протидії випадкам ухиляння від виконання обов'язків), а також клопотань селян про переведення їх у категорію «вільних хліборобів»²⁵⁷. Більше того, вони мали право

²⁵⁷ Горобець О. Інститут предводителя дворянства в структурі місцевого управління першої половини XIX ст.: правовий статус та його реалізація (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний збірник / Гол. ред. Т. Чухліб. НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених. – К.: Інститут історії України, 2012. – Вип. 15. – С. 56.

безпосередньо звертатися до міністра внутрішніх справ в обхід зібрань і були захищені від судового переслідування (лише за «Височайшим дозволом»).

Натомість представники від повітів займалися веденням списків дворян відповідних територіальних одиниць (розподіл родовідних книг за повітами запроваджено ще у 1799 р.), головуванням у опіці та ревізійній комісії, освітою дітей канцеляристів, видачею свідоцтв «про людей, що переселялися в Сибір по волі поміщиків» тощо²⁵⁸. До сфери їх повноважень належали також аспекти, пов'язані з видачею дворянам річних паспортів на проїзд в інші губернії Російської імперії. Ця процедура здійснювалась у відомстві цивільного губернатора, однак перед отриманням відповідного дозволу, губернатор звертався до місцевого предводителя з питанням щодо наявності перешкод і застережень у членів дворянського товариства з цього приводу²⁵⁹. Прикметно, що зберігалася незалежність дій повітових предводителів від губернських – вони вважалися «в своєму повіті нарівні». До суду (за посадові помилки та недбальство) їх можна було притягти тільки за рішенням Сенату.

Ведення імперським урядом активної зовнішньої політики (наприклад, участь у наполеонівських війнах) і необхідність силового вирішення ряду внутрішніх проблем у різних регіонах держави (зокрема, придушення польського повстання 1830–1831 рр.) обумовлювали поступове зростання функцій предводителів й під час мобілізаційних рекрутських наборів. Така тенденція яскраво проявилася в Правобережній Україні у першій половині 1830-х рр., де вказані особи опікувалися та контролювали процеси, пов'язані з формуванням рекрутських

²⁵⁸ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 561.

²⁵⁹ Див.: Державний архів Київської області (ДАКО), ф. 1238, оп. 1, спр. 149; Там само. – Спр. 163.

дільниць для різних груп селян, наданням возів для супроводу військ, полегшенням повинностей при забезпеченні військ кіньми і провізією та ін.²⁶⁰.

Деякі зміни в систему дворянського законодавства були внесені в результаті видання нового зводу законів Російської імперії в редакції 1842 р., тобто за минуле десятиліття (від 1832 р.) Так, стосовно предводителів надано дозвіл на створення власної канцелярії у складі діловода та двох допоміжних працівників, які водночас могли перебувати на державній службі, однак додатково отримувати зарплату з дворянської казни. Також вони здобули повноваження щодо накладання «опіки» над поміщиками за жорстоку поведінку з селянами та у випадку їхнього марнотратства, зречення від православної віри. Разом з тим, нова редакція статей про підсудність фактично урівняла в статусі вказаних осіб з іншими посадовими особами²⁶¹. Спеціальний указ 1848 р. покладав на предводителів додаткові обов'язки – участь у поставках провіанту до армії (сприяння ректорському набору зберігалася) та долучення до справи допомоги військовим – відпускникам при їхньому поверненні додому. Серед інших загальних повноважень: присутність в губернських попечительствах стосовно дитячих притулків; головування в посередницьких комісіях з розмежування земель; видача свідоцтв відставним військовим, які побажали вступити на цивільну службу (про їх поведінку у відставці); оформлення документів тим, хто хотів повернутися на військову службу; участь у справі заготівлі коней для поштових потреб під час

²⁶⁰ Там само. – Спр. 8, арк. 1–4; Там само. – Спр. 9, арк. 1–6; Там само. – Спр. 30, арк. 1–2-зв.

²⁶¹ О дополнении и пояснении разных статей положения 6 Декабря 1831 года, о порядке дворянских собраний, выборов и службы по оным (№9322) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XI (1836). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837. – С. 726–732.

імператорських подорожей. Натомість до виключної компетенції губернських дворянських предводителів входили: підготовка свідоцтв про благонадійність поміщиків, головування у повітових попечительствах про дитячі притулки, участь («за особливим запрошенням») у засіданнях приказу громадського опікування, нагляд за вбранням обивательських коней для імператорських мандрівок, головування у повітових комітетах з питань вжиття заходів щодо припинення чумної інфекції²⁶².

Натомість повітові предводителі були зобов'язані виступати в ролі посередника у випадку суперечок між цивільними чиновниками та особами воєнного відомства, командированих у регіони для оцінки збитків, нанесених військами при маневрах (1839 р.)²⁶³.

Комплекс заходів стосовно корпоративно-станової та адміністративно-управлінської влади пов'язаний і з наступними роками правління Миколи I (тобто від 1842 р.). У цьому контексті слід назвати, перш за все, участь губернського предводителя у веденні слідства щодо вбивств поміщиками селян (1842 р.)²⁶⁴.

Доцільність останнього нововведення, на нашу думку, визначалося гарною обізнаністю дворянських посадовців з специфікою тієї чи іншої місцевості.

Крім виконання судових функцій, вказані особи активно залучалися до різноманітних місцевих комітетів. Наприклад,

²⁶² Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 606–608.

²⁶³ Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел: В 3 ч. – СПб.: Тип. М-ва внутр. дел, 1862. – Ч. 3, Кн. 1: Период третий: С 19 ноября 1825 по 20 августа 1855 г. – С. 256.

²⁶⁴ О порядке производства следствий об убийстве помещиков своими крестьянами (№ 15846) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XVII (1842). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1843. – С. 761.

повітові предводителі – до роботи особливих установ, що створювалися керівниками губерній для ревізій поштових станцій (1842 р.)²⁶⁵; губернські – губернських комітетів з проблем кіннозаводства (1843 р.)²⁶⁶ та ін.

Характерним прикладом демонстрації консервативності державного курсу тогочасної влади став указ від 2 квітня 1842 р., який призначав повітових предводителів до «керівництва» земською поліцією. «У випадку невиконання селянами взятих ними на себе по договору обов'язків, вони спонукаються до того земською поліцією під керівництвом повітових предводителів дворянства і під вищим наглядом губернського правління» – йшлося у законі²⁶⁷. Іншими словами – вказані особи, окрім станових, адміністративно-управлінських і судових повноважень, додатково отримали й поліцейські функції. На початку 1850-х рр. до названих вище додалися ще військово-пенітенціарні, навчально-виховні та обов'язки, пов'язані з охороною здоров'я. Безпосередньо серед господарських визначилися: участь в організації громадського заорювання та регулювання проведення різноманітних громадських робіт, нагляд за закупками хліба та видачею селянам хлібних позик. Звичайно, в інтересах свого стану, предводителі, з очевидних

²⁶⁵ Див.: Положение об управлении почтовыми станциями (№ 16229) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XVII (1842). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1843. – С. 139–141.

²⁶⁶ О нормальном расписании состава земских случных конюшен в губерниях (№ 16613) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XVIII (1843). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1844. – С. 131–132.

²⁶⁷ О предоставлении помещикам заключать с крестьянами договоры на отдачу им участков земли в пользование за условленные повинности, с принятием крестьянами, заключившими договор, названия обязанных крестьян (№ 15462) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XVII (1842). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1843. – С. 261.

причин, діяли як захисники поміщиків. Зокрема, в справах з продовольчої сфери йшлося, насамперед, про численні прохання відстрочки та розстрочки хлібних позик, свідчення перед урядом тяжкого становища окремих землевласників та ін.²⁶⁸. Такий вид робіт предводителів набував особливого значення в неврожайні роки, як це сталося, скажімо, в Полтавській губернії у 1839 р. Складність відповідної ситуації зумовила потребу в тимчасовому розширенні повноважень повітових предводителів щодо: розпорядження продовольчих капіталів; спостереження за справедливою видачею позик для тих, хто їх дійсно потребував; наданням субсидій для закупівля насіння та ін.²⁶⁹.

Про те, яким авторитетом серед поміщиків користувалися очільники дворянських станових органів на той період наочно свідчить приклад, який мав місце стосовно І. Скоропадського – полтавського губернського предводителя кінця 1840-х – початку 1850-х рр. Так, саме до нього з проханням підтримки у справі ліквідації приватних боргів і казенних недоїмок по маєтку в Гадяцькому повіті звернувся у 1848 р. граф О. Строганов²⁷⁰. Пікантність ситуації полягала у тому, що останній належав до найвпливовіших сановників Російської імперії – він почергово займав посади малоросійського генерал-губернатора, керуючого Міністерством внутрішніх справ, воєнного губернатора Санкт-Петербурга та ін. Очевидно, звернувшись до І. Скоропадського, О. Строганов розраховував не лише на власний авторитет, а й усвідомлював масштаб компетенції, яку мали губернські предводителі на той час.

²⁶⁸ Див.: *Середонин С.М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров: К столетию Комитета министров (1802–1902): [В 7 т.]. – СПб.: Канцелярия Комитета министров, 1902. – Т. 2: Ч. 1: Комитет министров в царствование императора Николая Первого (1825 г. ноября 20 – 1855 г. февраля 18). – С. 209–210.

²⁶⁹ *Корф С.А.* Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 615.

²⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 326, арк. 8–8-зв.

Поряд з конкретними прикладами констатації загального розширення повноважень інституту предводителів, необхідно зазначити: нами виявлено лише один указ, який його дещо обмежував – звільняв попечителів від участі в засіданнях окружних правлінь шляхів сполучення (1845 р.). Щоправда, цим документом лише частково обмежувався загальний вплив дворянства на названі установи, оскільки замість предводителя до їхнього складу вони делегували спеціально обраних депутатів²⁷¹. До того ж на практиці, різноманітні відомчі та губернські органи влади постійно зверталися до предводителів щодо обговорення того чи іншого проекту розвитку шляхів сполучення. Прикметно, що право делегування власних депутатів до складу окружних правлінь отримали й купці, що, на наш погляд, пояснюється їхнім зростаючим впливом у загальній структурі економіки Російської імперії середини XIX ст.

Насамкінець, варто звернути окрему увагу на тенденцію, яка розвивалася водночас із підвищенням значущості й авторитету дворянських корпоративних органів. Так, намагаючись тісніше пов'язати привілейований стан з державною службою, уряд разом з цим здійснював постійний контроль за ним з боку губернських і повітових властей. Відтак, у 1830–1840-х рр. дворянські корпоративні органи перетворилися на своєрідний придаток до місцевого бюрократичного апарату, а губернські предводителі дворянства – на помічників керівників губерній²⁷².

²⁷¹ О назначении для присутствования в Окружных Правлениях I и IV округов Путей Сообщения особых депутатов по выбору дворянства и купечества (№ 18758) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XX (1845). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. – С. 236.

²⁷² Циганенко Л. Ф. Предводители дворянства Бессарабської губернії та їх роль у системі управління краєм (перша половина XIX ст.) // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – 2008. – Вип. 14. – С. 65.

У цілому ж, ще раз наголосимо на цьому, перша половина XIX ст. (головним чином, правління імператорів Олександра I та Миколи I), до початку підготовки проведення селянської реформи, означився подальшим розширенням компетенції повітових і губернських предводителів. Надаючи ряд непритаманних їм до цього функцій, центральна влада прагнула якнайтісніше інтегрувати цей інститут до загальноімперської структури управління. Відтак, саме завдяки цьому й відбулося перетворення його із суто станового на адміністративний орган, що не лише відстоював дворянські корпоративні інтереси, а й займався державними справами. Цілком очевидно: певне мотиваційне значення мала й значна роль дворянства у численних війнах і регіональних збройних конфліктах, які мали місце протягом усієї першої половини XIX ст.

Водночас специфіка окремих регіонів України потребувала посилення інтеграційних процесів щодо колишньої козацької старшини (Лівобережжя), нівелювання впливу польського елементу (Правобережжя), а також забезпечення економічних інтересів під час колонізації й освоєння нових земель (Південь).

Напередодні реформ 1860–1880-х рр. складалася така ситуація, що фактично всі корпоративні інтереси дворянства відстоювалися його предводителями – повітовими та губернськими. Разом з тим, це не заважало нівелюванню станового характеру вказаних посад, що підтверджується численними нормативно-законодавчими актами, починаючи з 1762 р. Станом на середину XIX ст. відповідні зміни набули таких масштабів, що адміністративно-управлінські функції предводителів уже домінували над суто становими. Відтак, створення і подальша діяльність, наприклад, земських установ згідно реформи 1864 р. не могло відбутися без участі і навіть без прямого керівництва «благородними особами». Одним із наслідків цього стало фактичне поєднання адміністративних і станових

органів (в особі предводителів), що в умовах поглиблення системної кризи в Російській імперії зумовила екстраполяцію значної частини суспільного невдоволення з губернських установ на дворянські. Така закономірність пояснювалась тією «захисною» роллю, яку виконували предводителі по відношенню до поміщиків.

У пореформений період, з огляду на законодавчі зміни 1860-х рр., проявилися якісно нові риси розвитку інституту предводителів. Так, ще на стадії підготовки селянської реформи 1861 р. планувалося реорганізувати систему місцевого самоуправління. Мова йшла, насамперед, про обмеження компетенції повітових предводителів винятково внутрішньостановими проблемами. Проте реалії тогочасного життя внесли свої владні корективи, однак вже поява нових осередків влади – земських управ, зумовила інші, раніше не заплановані, тенденції. Очільник такої установи не підпорядковувався напряму предводителю і, по суті, обирався представниками всіх станів повіту. До того ж для ліберальної частини дворянства предводитель у значній мірі асоціювався з минулою дореформеною епохою²⁷³. Втім, говорячи про певне суперництво між названими владними органами, слід розуміти, що саме на повітових предводителів покладалася обов'язок головування в місцевих комісіях з підготовки відкриття земств, а вибори першого триріччя (1865–1868 рр.) засвідчили цілковите домінування дворян серед очільників управ і їхніх членів. Разом з цим, подальша історія не позбавлена прикладів їх плідної та ефективної господарсько-адміністративної співпраці з новоствореними установами²⁷⁴.

²⁷³ Шаповалов В.А. Председатель земской управы и предводитель дворянства: административный паритет, или борьба за лидерство в уездной жизни пореформенной России (60–90-е гг. XIX в.) // Научные ведомости БелГУ. Серия «История. Политология. Экономика». – Белгород, 2011. – №7 (102). – Вып. 18. – С. 124.

²⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 219, оп. 1, спр. 327, арк. 1–11.

У цьому контексті необхідно усвідомити: ліквідація суттєвої частини дореформених дворянських, як губернських, так і повітових установ не призвела до остаточного занепаду інституту предводителів, навіть до відмови від самої ідеї делегування владою широких прерогатив привілейованому стану. Останній, будучи надійною опорою самодержавства протягом десятиліть, не лише брав активну участь у проведенні реформ, а й багато в чому продовжував відігравати помітну роль в адміністративно-управлінському житті регіонів. У подальшому така фактична незмінність становища, поряд з іншими факторами, нерідко ставала причиною не лише локальних селянських заворушень, а й загальної дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії.

Розділ VI.

Персональний склад

і адміністративно-управлінська діяльність губернських предводителів Лівобережжя

Характеризуючи адміністративно-управлінську діяльність губернських предводителів у територіальних межах Лівобережної України, неможливо обійти увагою питання персонального складу цієї групи. Втім, стосовно кінця XVIII ст. головною суттєвою перешкодою для історичної реконструкції його є періодичні адміністративно-територіальні перерозподіли в регіоні, які час від часу спричиняли «позачергові» дворянські вибори. Особливо яскраво вираженою така практика стала на повітовому рівні. Відтак, максимально об'єктивні дані можна отримати лише на основі співставлення та порівняння даних різних видів джерел – журналів з'їздів дворян Чернігівської та Полтавської губерній (в окремі періоди також Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв), максимально повний перелік яких знаходиться в архівах; офіційних довідників (на кшталт «Губернського служебника»); статистичних реєстрів (наприклад, «Списків губернських предводителів дворянства Російської імперії» Г. Милорадовича та ін.) тощо.

Зокрема маємо в своєму розпорядженні такі оригінальні списки, представлені нижче у вигляді таблиць.

Нетривала історія існування Новгород-Сіверського намісництва (1781–1796) природно зумовила не лише незначний кількісний склад предводителів, а й обмежила їхню етносоціальну змінність. Так, всі із названих осіб були представниками колишньої козацької старшини і, зрозуміло, належали до давніх українських родів. Ця специфіка цілком відповідала тогочасному етапу уніфікації політичного та соціально-економічного

Таблиця 8

Предводители Новгород-Сіверського намісництва²⁷⁵

№ п/п	П.І.Б.	Перебування на посаді (рр.)
1	Міклашевський Іван	1782–1785
2	Лобисевич Панас Кирилович	1785–1788
3	Іскрицький Григорій Петрович	1788–1795
4	Бороздна Петро Іванович	1795–1796

життя на землях вже ліквідованої Гетьманщини та співвідносились з цілеспрямованими і водночас показовими намаганнями центральної влади Російської імперії призначати місцевих вихідців на ключові посади новоствореної адміністративно-територіальної одиниці. Разом з тим, прагнучи нівелювати можливі невдоволення та супротив козацької старшини, її нижчі представники також заохочувались до процесу нобілітації, отримували від вищої влади чиновницькі призначення.

Таблиця 9

Губернські предводители Чернігівської губернії²⁷⁶

№ п/п	П.І.Б.	Перебування на посаді (рр.)
1	Горленко Іван Андрійович	1782–1785
2	Полетика Андрій Андрійович	1785–1788
3	Масюков Семен Прокопійович	1788–1790
4	Тарновський Василь Якович	1790–1794

²⁷⁵ Складено на основі даних: ЦДІАУК (ф. 736, оп. 1), Губернский служебник, или Список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (губерний): (1777–1796 г.) / сост. кн. Н. Туркестановым. – СПб: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – [8], 143 с. та ін.

²⁷⁶ Складено на основі даних: ЦДІАУК (ф. 204, оп. 1; ф. 736, оп. 1), Списки губернских предводителей дворянства Российской империи 1785–1895. Составлены и изданы Черниговским губернским предводителем дворянства графом Милорадовичем. – Чернигов: Типография

Продовження таблиці 9

№ п/п	П.І.Б.	Перебування на посаді (рр.)
5	Дунін-Борковський Андрій Якович	1794–1797 ²⁷⁷
6	Чарниш Василь Іванович	1797
7	Стороженко Микола Михайлович	1803–1815
8	Лизогуб Іван Якович	1816–1818
9	Ширай Степан Михайлович	1818–1829
10	Посудевський Іван Іванович	1829–1831
11	Дунін-Борковський Яків Іванович	1831–1832
12	Маркович Олександр Михайлович	1832–1838
13	Ладомирський Василь Миколайович	1838–1847
14	Бороздна Микола Петрович	1848–1862
15	Дурново Іван Миколайович	1863–1870
16	Неплюєв Микола Іванович	1872–1890
17	Милорадович Григорій Олександрович ²⁷⁸	1890–1896
18	Долгоруков Микола Дмитрович	1896–1899
19	Муханов Олексій Олексійович	1899–1905
20	Голіцин Василь Дмитрович	1905–1908
21	Комаровський Хрисанфій Миколайович	1908–1909
22	Рачинський Олександр Костянтинович	1909–1915
23	Мусін-Пушкін Володимир Олексійович	1915–1917

Губернского земства, 1895. – 47 с.; Губернский служебник, или Список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (губерний): (1777–1796 г.) / сост. кн. Н. Туркестановым. – СПб: тип. В.В. Нусвальта, 1869. – [8], 143 с. та ін.

²⁷⁷ До 1796 р. існувало Чернігівське намісництво, а у 1796–1801 р. – Малоросійська губернія.

²⁷⁸ У 1895 р. майже півроку обов'язки предводителя виконував Лизогуб Федір Андрійович.

Навіть неглибокий аналіз персонального складу чернігівських губернських предводителів відображає певну, для того-часних українських земель, що знаходились у складі Російської імперії, тенденцію: етносоціальну строкатість і неоднорідність. Разом з тим, виділення певних хронологічних рамок і специфічних для них рис дають змогу говорити про конкретні помітні ознаки. Зокрема, як і в Новгород-Сіверському намісництві, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. посаду губернського предводителя дворянства Чернігівської губернії займали переважно представники або безпосередні нащадки колишньої козацької старшини – І.А. Горленко, А.А. Полетика, С.П. Масюков, В.Я. Тарновський, А.Я. Дунін-Борковський, В.І. Чарниш, М.М. Стороженко, І.Я. Лизогуб. Дехто з їхніх спадкоємців займав аналогічну посаду й у пізніші періоди (О.М. Маркович, Г.О. Милорадович). По суті, всі вони репрезентували давні місцеві (втім, наприклад, рід Дудіних-Борковських вважається українською гілкою польського роду) козацько-старшинські роди і у досліджуваний період повністю пройшли процес нобілітації, набувши статусу дворянства Російської імперії.

З кінця 1830-х рр. традиційним стало багаторазове переобрання на посаді чернігівського губернського предводителя. Найбільш характерні приклади – 9-ти річна каденція В. Ладомирського (1838–1847), 14-ти річна М. Бороздни (1848–1862), 18-ти річна М. Неплюєва (1872–1890).

Іншою характерною рисою того періоду стало й те, що всі з названих осіб (українці та росіяни) мали значний управлінський досвід або були добре обізнані з місцевими потребами. Так, В. Ладомирський до свого обрання займав аналогічну посаду в Московській губернії. М. Бороздна працював у Міністерстві внутрішніх справ, де виконував переважно обов'язки, пов'язані із землевпорядними роботами. У подальшому, зарекомендувавши себе на Чернігівщині успішним адміністратором, він отримав призначення губернатором Смоленського

губернії. Натомість М. Неплюєв, подібно до М. Бороздни, протягом багатьох років займав посаду повітового предводителя вказаної губернії (перший Глухівського повіту, другий – Ново-зибківського)²⁷⁹.

У подальшому (кінець XIX – початок XX ст.) середній термін перебування на означеній посаді зменшився, і в цілому не перевищував трирічної каденції. Щодо причин дострокового припинення обов'язків, то найбільш поширеними серед них були пов'язані із поганим станом здоров'я або переходом на вищі посади виконавчої влади.

З огляду на останнє, цікавий інцидент стався з О. Мухановим. Зокрема, він потрапив у немилість вищого керівництва після того, як у 1904 р. надіслав імператору адрес-телеграму, у якій вказував на необхідність скликання зборів народних представників. Як результат, його позбавили придворного звання камер-юнкера, відсторонили від посади голови губернського земського зібрання та не затвердили чернігівським губернським предводителем. Зауважимо, що у подальшому, О. Муханов став активним членом Конституційно-демократичної партії, (очолив її Чернігівський губернський комітет) і був обраний до складу І Державної думи (1906). Вже в якості парламентаря він неодноразово підписував запити з приводу порушення демократичних прав і свобод урядовцями різного рівня²⁸⁰.

Правда, цей приклад слід вважати швидше за виняток, ніж як типове явище, адже предводителі, будучи тісно пов'язаними із губернською адміністрацією та залежними від імперського уряду, зазвичай активно підтримували самодержавство та формували основу підтримки політики монарха.

²⁷⁹ *Витевский В.Н.* И.И. Неплюев, верный слуга своего отечества, основатель Оренбурга и устроитель Оренбургского края: Биогр.-ист. очерк. – Казань: тип. Имп. ун-та, 1891. – С. 227.

²⁸⁰ Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). – Санкт-Петербург: Государственная типография, 1906. – С. 270–272.

Загалом же початок ХХ ст. означився піднесенням революційно-демократичного руху та прийняттям ряду нормативно-законодавчих актів, що лібералізували права населення. Водночас спостерігалось і деяке зменшення ролі губернських предводителів в адміністративно-управлінському житті кожного регіону Російської імперії. Така ситуація зумовлювалась наростаючою активізацією діяльності земств і все частішим апелюванням місцевого населення до представників політичних партій і депутатів Державної думи.

Аналіз персонального складу предводителів Полтавської губернії дозволяє стверджувати про аналогічність ситуації з Чернігівською губернією. Обидві адміністративно-територіальні одиниці до 1764 р. становили основу Гетьманщини і наприкінці ХVІІІ ст. їхнє населення практично не різнилося за суспільно-політичним устроєм. У свою чергу, це зумовлювало не лише схожість у персональному складі, а й адміністративно-управлінській діяльності губернських предводителів. Більше того, звичними стали випадки, коли певна особа могла займати посади предводителів різного рівня (повітового чи губернського) спочатку на Чернігівщині, а потім Полтавщині і навпаки. Як виглядав персональний склад предводителів початку ХХ ст., зокрема Полтавської губернії, наведено у талиці 10.

Правда, для жителів означеної адміністративно-територіальної одиниці виявилось характерним більш пізніше запровадження виборних дворянських посад, порівняно із Чернігівською губернією. Так, після відкриття Полтавської губернії 9 березня 1802 р. були проведені і перші дворянські збори (влітку того ж року). Із загального списку губернських предводителів слід окремо сказати про В. Чарниша, який тричі займав цю посаду в різні періоди своєї діяльності (1802–1805, 1808–1811, 1817–1820 рр.). Цікаво, що його особистість після двох каденцій настільки стала авторитетною, що навіть отримавши на чергових виборах у січні 1818 р. при балотуванні

Губернські предводителі Полтавської губернії²⁸¹

№ п/п	П.І.Б.	Перебування на посаді (рр.)
1	Чарниш Василь Іванович	1802–1805
2	Кочубей Семен Михайлович	1805–1809
3	Чарниш Василь Іванович	1809–1812
4	Трощинський Дмитро Прокопович	1812–1815
5	Данилевський Олексій Федорович	1815–1818
6	Чарниш Василь Іванович	1818–1820
7	Капніст Василь Семенович	1820–1823
8	Левенець Степан Федорович	1823–1826
9	Білуха-Кохановський Дмитро Петрович	1826–1829
10	Капніст Іван Васильович	1829–1842
11	Попов Олександр Васильович	1842–1844
12	Бразоль Євген Григорович	1844–1847
13	Скоропадський Іван Михайлович	1847–1853
14	Кочубей Лев Вікторович	1853–1859
15	Кованько Семен Миколайович	1859–1865

²⁸¹ Складено на основі даних видань: Губернский служебник, или Список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (губерний): (1777–1796 г.) / сост. кн. Н. Туркестановым. – СПб: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – [8], 143 с.; *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства 1802–1902 г. Очерки по архивным данным с рисунками. Издание полтавского дворянства. – Полтава. Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып I. – 278, XLI с.; Списки губернских предводителей дворянства Российской империи 1785–1895. Составлены и изданы Черниговским губернским предводителем дворянства графом Милорадовичем. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1895. – 47 с. та ін.

№ п/п	П.І.Б.	Перебування на посаді (рр.)
16	Долгоруков Микола Олександрович	1865–1873
17	Мандерштерн Олексій Євгенович	1873–1880
18	Устимович Прокоп Адріанович	1880–1883
19	Мещерський Олександр Васильович	1883–1889
20	Мещерський Борис Борисович	1889–1892
21	Бразоль Сергій Євгенович	1892–1907
22	Щербатов Микола Борисович	1907–1913
23	Герценвіц Михайло Іванович	1913–1917

набагато менше голосів, ніж його опонент (багаторічний пирятинський повітовий предводитель О. Закревський), він все одно отримав посаду генерал-губернатора. Зрозуміло, що в даному випадку не обійшлося без втручання з «гори», адже В. Чарниш «носив звання се з честю і відзнакою Всемилюстивого Государя в нагороду старанного і корисного служіння йому дарованими»²⁸².

Як іншу особливість персонального складу полтавський губернських предводителів, слід розглядати суттєве домінування тут представників давніх козацько-старшинських родів (аж до кінця 1850-х рр.). До таких, окрім згаданого В.І. Чарниша, належали С.М. Кочубей, М.М. Милорадович, Д.П. Трощинський, В.В. Капніст, І.В. Капніст, І.М. Скоропадський та Л.В. Кочубей. Однак вже з 1860-х рр. вагомі позиції почали займати представники російських дворянських родів (О.М. Долгоруков, О.В. Мещерський, Б.Б. Мещерський, М.Б. Щербатов).

²⁸² Павловский И. Ф. К истории полтавского дворянства 1802–1902 г. Очерки по архивным данным с рисунками. Издание полтавского дворянства. – Полтава. Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып I. – С. 74.

Помітною специфікою служби полтавських губернських предводителів (порівняно з чернігівськими) можна вважати меншу середню тривалість перебування на цій посаді. Для регіону була рідкістю десятилітня каденція (виняток становили І.В. Капніст і С.Є. Бразоль), що свідчить як про певну демократичність місцевого привілейованого стану при виборах, так і про наявність необхідного кадрового потенціалу. Щодо останнього характерне те, що пізніше нерідко відбувалось призначення осіб, які «відіграли» свою роль у якості губернських предводителів на ще вищі та відповідальніші посади. Зокрема, після другого обрання Д. Трощинського у 1815 р. губернським предводителем, дворянські збори послали до нього депутацію, побоюючись відмови того з огляду на «стомленість довготривалим служінням»²⁸³. Однак «стомлений» службою Д. Трощинський все ж таки відмовився від цієї посади, бо перед тим йому запропонували вищий пост, а саме міністра юстиції Російської імперії (1814 р.). До того ж зауважимо, що ще у 1812 р. обрано предводителем дворянства не лише Полтавської, а й Київської губернії. Проте він обрав першу, оскільки сподівався, що «буде більш корисний там, де знаходить більшу однастайність» (полтавські дворяни обрали його одноголосно)²⁸⁴.

Цікавим фактом у його біографії є написання ним невеликої праці під промовистою назвою «Про незручності, що походять від державного управління за формою одноосібної...», яка, хоч і була спрямована проти запровадження міністерської форми управління, цілком вірно окреслила вікові недоліки функціонування бюрократичного апарату Російської імперії. Зокрема, Д. Трощинський виділив дві форми державного управління, «до яких підходять всі інші в різних державах під різними назвами:

²⁸³ Там же. – С. 77.

²⁸⁴ Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. – СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. – С. 350.

1) канцелярська, або одноосібна, форма державного управління, де одна особа керує більш-менш розлогою частиною, і в якій всі знаходяться під її керівництвом, будучи її підлеглими; і

2) колезька, або товариська, форма державного управління, коли кілька з'єднаних осіб керують якою-небудь більш-менш розлогою частиною, як товариші»²⁸⁵. Існують вагомі підстави вважати, що цю працю Д. Трощинський завершив уже будучи міністром юстиції Російської імперії. Разом з тим, очевидно, що вона є синтезом аналізу всього його попереднього життєвого досвіду, зокрема й адміністративно-управлінського під час перебування на посаді полтавського губернського предводителя. Прикметно, що у главі 7 під назвою «Про форму державного правління, властиву Російській державі», він відверто констатує: «по відношенню до політичного впливу в Росії існують тільки два класи: *керуючі* і *керовані* [курсив – Д. Трощинського], з яких перші можуть робити все, а останні нічого, навіть у законному користуванні невеликим числом прав і переваг, дарованих законами»²⁸⁶. Втім, така здавалося б ліберальна позиція автора, насправді демонструє лише один аспект загального бачення проблеми, адже далі по тексту положення він наголошує: тільки імператор гармонійно поєднає в собі владу та рятує монархію від встановлення олігархічного правління.

Загалом, можна по-різному сприймати погляди та особистість Д. Трощинського, якого С. Корф красномовно назвав «представником реакційного напрямку», однак власне намагання розкритикувати міністерську систему побічно наштовхнуло

²⁸⁵ Трощинский Д.П. О неудобствах, происходящих от государственного управления по форме единоличной, введенной закрытием коллегий и отменою коллежского обряда и подтвержденной общим учреждением министерств 1810 и 1811 годов // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб, 1868. – Т. 3. – С. 44.

²⁸⁶ Там же. – С. 55–56.

його на деякі об'єктивні оцінки щодо політичного устрою Російської імперії. І не вбачаючи головну проблему негараздів у системі самодержавства, він цілком слушно виділив ряд недоліків у роботі тогочасного бюрократичного апарату.

Говорячи про випадки переходу полтавських губернських предводителів на більш високі посади, слід назвати І. Капніста, якого після 13-ти річного виконання обов'язків предводителя, спочатку призначили смоленським губернатором, а пізніше – московським; а також Б. Мещерського, котрий у зв'язку із отриманням посади саратовського губернатора навіть не добув до кінця попередньої каденції.

Високий авторитет, не лише в Полтавській губернії, а й Чернігівській, мав нащадок гетьмана І. Скоропадського – Іван Михайлович Скоропадський. До обрання полтавським губернським предводителем, він двічі обирався прилуцьким повітовим предводителем (у 1844 і 1847 рр.) і займав цю посаду безпосередньо на момент обрання у 1847 р., коли особисто імператор надав йому перевагу серед трьох інших кандидатів, запропонованих місцевим дворянством²⁸⁷. Неабияку повагу серед різних категорій населення він заслужив своєю ініціативністю в роботі та благодійною діяльністю. Так, у 1867 р. офіційне урядове видання – «Журнал Міністерства народної освіти», – інформувало про те, що голова Прилуцької училищної ради І.М. Скоропадський пожертвував особисті кошти для підготовки 28-ми учителів для повіту, так як зібраних з місцевого дворянства 1 500 руб. не вистачало. У даному випадку мова йшла про покриття ним витрат не лише на навчання майбутніх вчителів, а й на забезпечення житлом, одягом та харчуванням²⁸⁸.

²⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 326, арк. 2.

²⁸⁸ Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальные народные училища // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). – СПб.: Печатня В. Головина, 1867. – Т. СXXXVI. – С. 69.

У подальшому він неодноразово жертвував на розвиток навчальних закладів Прилук, а також виступав ініціатором створення нових, як це видно у випадку із жіночим училищем²⁸⁹. «Шестирічне існування у нашому місті жіночого училища, влаштованого Іваном Михайловичем Скоропадським... на власні кошти достатньо показало нам потребу у такому закладі для бідного класу нашого міста; у ньому виховувалося щорічно від 50-ти до 60-ти дівчат і результати блискучі, неодноразово доводилося йому чути з різних сторін заяви батьків щиро вдячних за виявлене благочинство... Зрозуміло, що місто було б позбавлене такого училища, якби не пожертви Івана Михайловича», – зазначив у промові міський голова Прилук Г. Московченко на засіданні міської думи 31 травня 1878 р.²⁹⁰.

У полі зору нащадка гетьмана постійно знаходилося і ряд питань, пов'язаних з облаштуванням Прилук. Зокрема, у 1874 р. І. М. Скоропадський звернувся до органів місцевого самоуправління із проектом облаштування місцевих боліт з метою покращення водопостачання міщан і створення альтернативного джерела води на випадок пожежі. Як результат, цю ініціативу підтримала спеціальною постановою міська дума від 9 лютого 1875 р.²⁹¹. За активну діяльність на благо Прилук йому присвоїли звання почесного громадянина міста. Цей приклад наочно демонструє необхідність виваженої й об'єктивної переоцінки існуючих історіографічних стереотипів (особливо поширених у радянський період) щодо ролі та вагомості дворянства в загальному розвитку окремих регіонів України та загалом Російської імперії.

Також слід зазначити: спільною рисою персонального складу губернських предводителів не лише лівобережного дворянства, а й інших регіонів Російської імперії було те, що

²⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 328, арк. 4.

²⁹⁰ Там само. – Арк. 4-зв.

²⁹¹ Там само. – Арк. 4-зв.

практично всі з них перед обранням займали посади повітових предводителів (інколи навіть іншої губернії). При цьому, серед повітів Полтавської губернії найбільше губернських предводителів «зростив» Миргородський повіт – 5 чоловік, Зінківський і Полтавський – по 3 особи, Гадяцький – 2, Золотоніський, Прилуцький, Константиноградський, Кременчуцький, Хорольський та Кобеляцький по одному. Така загальна специфіка не лише відповідала суто бюрократичним потребам, а й дозволяла кандидатам набути необхідні управлінський досвід та авторитет серед представників привілейованого стану.

Динаміка та активність діяльності губернських предводителів Лівобережжя на пряму залежала як від конкретної особистості, так і розвитку зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії. Для прикладу: етапи інтенсивної роботи станових органів спостерігалися у періоди збройних конфліктів з іншими державами (російсько-турецькі війни, похід Наполеона 1812 р., Кримська війна 1853–1856 рр.) або підготовки кардинальних реформ (перш за все, селянської 1861 р.). Натомість створення земських органів місцевого самоврядування, як вже неодноразово вказувалося, суттєво нівелювало роль предводителів та, відповідно, знижувало їхню адміністративно-управлінську працездатність у регіонах.

У перші роки після створення дворянських виборних посад траплялися випадки непорозумінь між їхніми представниками, пов'язані як з внутрішнім кар'єрним суперництвом, так і з відсутністю практичного досвіду щодо вирішення певних питань. У цьому контексті слід показово виділити суперечку між І. Горленком і А. Полетикою стосовно відшкодування першому витрат на службові поїздки до Санкт-Петербурга. Зокрема, після обрання останнього предводителем Чернігівського намісництва у 1785 р. до нього звернувся попередник із «проханням доповісти дворянству про винагородження його за завдані ним

збитки поїздкою до Санкт-Петербургу у вищий двір»²⁹². Повітові представники, які саме зібралися у Чернігові на зібрання, оголосили: «Нехай-де пан Горленко і депутати проявлять терпіння поки дворянська сума збереться, в ту пору згодні будемо їх нагородити, а нині-де треба думати про відправлення ваше до двору і про службу». Втім, скориставшись відсутністю А. Полетики, який поїхав до столиці, І. Горленко «умовив» депутатів виділити йому тисячу рублів. Однак, довідавшись, що реальні витрати для новообраного предводителя становили суму вдвічі більшу, він звернувся із відповідною скаргою до намісника А. Милорадовича. Пояснюючи свою позицію в цьому питанні, А. Полетика категорично заявив: «Я ні під яким приводом грошей від дворян не вимагав, а пояснював тільки перед усіма зборами, що вибирали мене в губернські предводителі, людину досить незаможну, і що поїздка до Санкт-Петербургу без загальної допомоги буде для мене збитковою, відтак товариство погодилося допомогти мені на проїзд тисячею рублів, а депутатам двом при мені колишнім – по п'ятсот рублів»²⁹³. По суті, на цьому інцидент вичерпався, але описана ситуація засвідчила: у перші роки після запровадження посади дворянського предводителя мали місце фінансові непорозуміння, а також траплялися нехарактерні для подальших років випадки обрання незаможних представників привілейованого стану.

Значно розширились повноваження губернських предводителів у 1812 р., особливо в сфері формування ополчення та забезпечення армії продовольством і фуражем. Як засвідчують вищенаведені дані, такі посади на Лівобережжі займали М. Стороженко (Чернігівська губернія) та Д. Трощинський (Полтавська губернія). Про активність першого наочно свідчить наступний витяг із справи архіву Чернігівського дворянського

²⁹² Там само. – Ф. 736, оп. 1, спр. 698, арк. 1.

²⁹³ Там само. – Арк. 2-зв.

депутатського зібрання, опублікованого у «Працях Чернігівської губернської архівної комісії»: «Збір ратників, засобів і формування ополчення покладені на дворянський стан в особі губернського маршала (предводителя дворянства) Миколи Михайловича Стороженко. Отримавши маніфест, М.М. Стороженко негайно став закликати дворян до справи ополчення. Він розіслав відозви з приписами повітовим маршалам [предводителям]. Останні запросили з'явитися на збори всіх дворян, що значилися в повіті, і дворянські зібрання всіх повітів одночасно зішлись на думці, що для того, щоб виконати волю монарха і виконати обов'язок до Батьківщини, необхідно створити ополчення, чого б це не коштувало»²⁹⁴. Основним же джерелом для його формування стало селянство (одна особа з 15 ревільських душ), озброєння для якого мали надати власники маєтків. Крім того, сума зібраних дворянством коштів склала 226 645 руб. 27 коп. За деякими даними, загальна чисельність чернігівського ополчення досягла майже 24,5 тис. осіб²⁹⁵. Пізніше, у 1816 р., імператор Олександр I, проїжджаючи через Чернігів усно засвідчив губернському та повітовим предводителям подяку за пожертви, зроблені в ході війни з Наполеоном. 26 лютого 1820 р. він видав спеціальну «вдячну грамоту» за відмову від компенсації витрат²⁹⁶.

Прояви неабиякого патріотичного підйому в 1812 р. спостерігали і серед дворян Полтавської губернії, які з ініціативи губернського предводителя відразу ж зібралися на нараду, де прийняли кілька принципових рішень. Перш за все, вони

²⁹⁴ Материалы по истории формирования ополчения 1812 г. в Черниговской губернии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 93.

²⁹⁵ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 396–397.

²⁹⁶ *Маркович А.М.* Историческая и статистическая записка о дворянской сослови и дворянских имуществах Черниговской губернии. – Чернигов: Типо-литография губернского правления, 1894. – С. 22.

домовились сформувати ополчення з поміщицьких селян – по одному від 25 чол. З огляду на те, що загальна чисельність приватновласницьких селян становила 330 286 осіб, то ополчення, відповідно, повинно складатися з 13 211 чол. Загальна ж кількість ополченців, враховуючи казенних, поміщицьких і удільних селян, міщан, однодворців становила 16 116 чол. Всього ж полтавським дворянством, як стверджував дослідник його історії І. Павловський, споряджено «7 піших полків, 4 кінних, шестисотенна команда для нестройової служби та батальйон для прислуги по госпіталях і артилерійська команда з 24 знаряддями різного калібру»²⁹⁷. Аналогічно вирішувалися питання обмундирування та озброєння, оплати для канцелярій і організаційних комісій (займалися формуванням ополчення).

Вагому допомогу полтавському ополченню надав і безпосередньо губернський предводитель Д. Трощинський, який мав багато особистих знайомств у колі вищих посадовців ще за часів Катерини II і Олександра I. У своєму донесенні про військо, організоване дворянством губернії, він написав: «За вершину щастя вважаю, що в похилих роках моїх, коли не маю сил підняти руки на захист царя і Вітчизни, я можу направити до ополчення ... воїнів з очолюваного мною стану, полум'яніючих завзяттям, підставити стіною груди ворогові, що хизується, убити його або з трупів своїх спорудити на спотикання для нього оплот»²⁹⁸.

У листі схожого змісту до М. Кутузова від 26 вересня 1812 р. він рішуче заявив: «Вважаю за потрібне повідомити Вашу Світлість, що Полтавської губернії земське ополчення,

²⁹⁷ *Павловский И. Ф.* К истории полтавского дворянства 1802–1902 г. Очерки по архивным данным с рисунками. Издание полтавского дворянства. – Полтава. Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып I. – С. 182.

²⁹⁸ *Михайловский-Данилевский А. И.* Описание Отечественной войны 1812 года: Часть II. – СПб.: Издательство: Тип. Штаба Отдельного Корпуса Внутренней Стражи, 1843. – С. 43.

яке складається із 13 тисяч кінних козаків..., з доданням ще 3000 з казенних поселян, уже цілком сформоване... Дворянське ополчення стоїть в готовності у Переяславі, Прилуках, Золотоноші та Пирятині. Будьте ласкаві розпоряджатися ним, і якщо цього мало, то іменем керованого мною дворянства, запевняю, що до захисту Престолу та Вітчизни готові всі жертвувати маєтком та життям...»²⁹⁹.

До обов'язків губернських предводителів, які визначились у зв'язку з подіями 1812 р., варто додати і те, що, по суті, розпорядження всіма зібраними дворянством коштами також здійснювали вони. У межах Полтавської губернії такі суми досягали значних розмірів. Так, обмундирування, озброєння та постачання ополчення кіньми з кінською зброєю, провіантом і обозом коштувало дворянству та представникам інших станів 1 026 800 рублів; на платню офіцерам і ратникам, купівлю фуражу витрачено 537 911 рублів. Точні дані щодо внеску виключно «благородного» стану подавав Д. Трощинський місцевому генерал-губернатору:

«1) внесено грошіма до 400.000 руб. асигн., 2) поставлено 6.500 коней з повною зброєю 650.000 руб., 3) заготовлено на продовольство війська 80.000 чвертей. борошна, що коштувало більше – 300.000 руб., 4) споряджено 13.500 козаків, даний одяг, озброєння, фури з погоничами. Всіх пожертвувань було понад 1.300.000 руб. асигн.»³⁰⁰.

Зауважимо, що питання розподілу зібраних коштів досить часто породжували суперечки між губернськими предводителями та правлінням, яке прагнуло мати вирішальний голос при

²⁹⁹ *Попов А.Н.* Записка Дмитрия Прокофьевича Трощинского об учреждении министерств // Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб, 1868. – Т. 3. – С. 11.

³⁰⁰ *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства 1802–1902 г. Очерки по архивным данным с рисунками. Издание полтавского дворянства. – Полтава. Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып I. – С. 186, 188.

визначенні витратних статей. Більше того, навіть коли від асигнованих на ополчення дворянських коштів залишилося невикористаних 69 257,47 руб., то центральні органи влади (перш за все, Сенат) виступили проти перетворення залишку на капітал, який би передбачався для позик поміщикам з метою поліпшення землеволодіння. Лише спеціальна постанова дворянського зібрання, у якій йшлося про право дворянства (згідно Жалуваної грамоти Катерини II), використовувати подібні суми за власним розсудом, остаточно вирішила це питання на користь привілейованого стану³⁰¹.

Натомість післявоєнний період в адміністративно-управлінській діяльності досліджуваної нами станової групи означився необхідністю вирішення ряду проблем, пов'язаних із продовольчим питанням і матеріальною допомогою вдовам і сиротам. Так, з ініціативи Д. Трощинського у різних повітах Полтавської губернії дворянство, після обговорення цієї теми, прийняло рішення щодо збору додаткових пожертв на вказані потреби. До справи долучилося гадяцьке, кобеляцьке, косянтиноградське, пирятинське дворянство.

В ході вирішення продовольчого забезпечення спостерігалася періодична актуалізація проблеми, в залежності від урожайних років. Лівобережні губернські предводителі у повній відповідності із чинним законодавством виконували всі покладені на них обов'язки, однак місцева специфіка вносила владні корективи у життя. Так, незважаючи на прийняття чергового указу в 1818 р. про створення в губерніях запасних хлібних магазинів на випадок загрози голоду, цей процес йшов досить повільно. На прикладі Полтавської губернії можна вивести деякі закономірності. Так, у 1821 р. генерал-губернатор М. Рєпнін запропонував дворянському зібранню створити профільні магазини, оскільки це «найнадійніший, найближчий засіб для забезпечення поселян при нещасних випадках: неврожаях, гра-

³⁰¹ Там же. – С. 191.

добоях, пожежах і тому подібному». Поставившись прихильно до цієї ініціативи, дворянські збори, тим не менш, аж до 1832 р., лишили без змін традиційний 25-ти коп. збір на подібні потреби³⁰².

Проте, ситуацію різко змінили природні негаразди, адже саме у 1830-х рр. у Полтавській губернії почастишали випадки неврожайів. У результаті мусили закуповувати хліб в інших регіонах Російської імперії. На практиці скористатися наявними засобами виявилось складно, адже спочатку необхідно було надіслати губернатору чіткі відомості про місце, де стався неврожай, визначити його наслідки тощо. Крім того, всі питання треба було узгодити з міністерством внутрішніх справ, а це потребувало часу. Більше того, міністерство довго розглядало клопотання, а вже потому просило імператорського дозволу на взяття позики з 25-ти копійчаного капіталу. Губернатор, дочекавшись відповіді, інформував губернського предводителя, а той, у свою чергу, – повітових. Саме таку схему мала процедура офіційного листування, що могла тривати не один тиждень, а то й місяць. Відтак, переконавшись на власному досвіді, в незручності діючої процедури, полтавські дворянські збори дійшли висновку про доцільність влаштування хлібних магазинів. Характерно, що станом на 1832 р. вони вже існували в сорока губерніях Російської імперії³⁰³. Водночас слід об'єктивно констатувати: навіть створення запасних хлібних магазинів не усунуло потенційної загрози нестачі продовольства, адже неодноразові ревізії виявляли численні порушення в ході заготівель та випадки відсутності запасів (як це було в 1856 р.).

³⁰² О распределении капитала народного продовольствия (№ 43240) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XLI (1866). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1868. – С. 477.

³⁰³ *Павловский И.Ф.* К истории полтавского дворянства 1802–1902 г. Очерки по архивным данным с рисунками. Издание полтавского дворянства. – Полтава. Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Вып I. – С. 191.

Досить часто губернські предводителі, будучи досить добре обізнані із соціальною ситуацією в регіонах, отримували від Міністерства внутрішніх справ різноманітні анкети з питаннями, що стосувалися з'ясування настроїв селянства. Так, деякий супротив і невдоволення серед незаможних верств населення викликав імператорський указ від 8 листопада 1848 р. «Про надання селянам маєтків, які продаються з публічних торгів за борги, права викупувати себе з землею»³⁰⁴. Відтак, міністр Л. Перовський звернувся наприкінці літа 1848 р. до губернських предводителів (в тому числі й лівобережних) із проханням надати відомості: про ставлення місцевих землеробів до вищезгаданого указу, зміни у вартості поміщицьких маєтків, динаміку кількості угод з їх купівлі³⁰⁵. Очевидно, що найповніші та об'єктивні дані з цих питань мали або могли оперативно зібрати інформацію у своєму розпорядженні саме регіональні станові органи. Згідно деяких даних, на кінець 1840-х рр. близько половини маєтків поміщики вже заклали. Зважаючи на це, указ 1847 р. надавав реальну можливість для заможної частини селянства отримати свободу. Втім, оцінивши ці масштаби, влада указом 19 липня 1849 р. узаконила викуп тільки з дозволу власника маєтку. Таким чином, де-юре зберігши можливість викупу, указ скасував її де-факто, і чи не ключову роль у цього відіграла саме консервативна позиція дворянства³⁰⁶.

³⁰⁴ О предоставлении крестьянам имений, продающихся с публичных торгов за долги, права выкупать себя с землею (№ 21689) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXII (1847). – Ч. I. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. – С. 841–842.

³⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 1219, оп. 1, спр. 326, арк. 14–15.

³⁰⁶ Див.: Положение о порядке описи, оценки и публичной продажи имуществ (№ 23405) // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXIV (1849). – Ч. II. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1850. – С. 552–602.

Власне посилення з 1840-х рр. тенденції розорення окремих представників поміщиків, як з огляду на неможливість та об'єктивну нездатність їхніх господарств пристосуватися до нових буржуазних умов соціально-економічного розвитку, так і внаслідок некваліфікованого та неефективного управління, сталося деяке розширення повноважень губернських предводителів у аспекті надання корпоративної допомоги за рахунок використання власного авторитету та адміністративних важелів.

Досить часто губернський предводитель виступав і в якості захисника дворян своєї губернії, які зчинили кримінальний злочин. Так, досить відомою стала історія із виголошенням у квітні 1848 р. місцевими дворянами штабс-ротмістром Сергієм Бальменом, братами ротмістром Віктором і поручиком Михайлом Закревськими в маєтку в с. Линовиці Пирятинського повіту Полтавської губернії тосту: «Хай живе Республіка, ура!», за який їх заарештували та доставили до Петербургу. Першим, хто почав клопотання перед міністром внутрішніх справ графом Л. Перовським про їх звільнення та виправдовувати, виявився губернський предводитель І. Скоропадський. «Проголошений ними тост за Республіку проголошено без будь-якої самосвідомості і, без сумніву, в період хмільних напоїв, що вони проспавшись, я цілком впевнений, відразу зрозуміли всю вульгарність і недоречність їхніх слів. Це швидше може викрити їх у поганій поведінці, невідповідній званню Дворянина, ніж не у відданості до Престолу...» – писав І. Скоропадський у листі до міністра в червні 1848 р.³⁰⁷

Зрозуміло, що виступаючи у ролі захисника та навіть поручителя вказаних осіб, він неабияк ризикував власною кар'єрою. Навіть сам факт подібної поведінки дворян губернії, де І. Скоропадський займав посаду предводителя, ставив його під серйозний удар, тому, взявши ситуацію під особистий контроль, він зумів досягти позитивного результату. Як наслідок, вже 10 червня 1848 р. міністр повідомив, що С. Бальмен, В. і М. Закревські

³⁰⁷ Там само. – Арк. 12.

були викликані до Петербурга не з політичних причин чи з огляду на вчинення ними державного злочину, а з приводу необережності їхніх висловлювань. У цьому ж листі Л. Перовський зазначив: ці особи можуть повертатися на місце проживання³⁰⁸. Очевидно, що в період наростання революційного руху в ряді європейських країн («Весна народів»), подібний вчинок міг би мати набагато гірші наслідки і, швидше за все, міцна позиція І. Скоропадського відіграла у даному випадку вирішальну роль.

Діяльність губернських предводителів, спрямована на захист економічних прерогатив дворянства, набула особливого значення наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., коли модернізаційні процеси, охопивши найпродуктивніші галузі промисловості, спричинили неабияку хвилю розорень поміщицьких господарств. Як характерний приклад, можна виділити особу Г. Милорадовича, чернігівського предводителя у 1890–1896 рр. Прагнучи дещо призупинити процес зuboжіння місцевого дворянства, він долучився до ініціативи Ф. Лизогуба, городянського повітового предводителя, щодо «організації допоміжної дворянської каси для порятунку дворянських маєтків від продажу на публічних торгах». Власне, благодійна пожертва Г. Милорадовича у розмірі 5 тис. руб. і започаткувала «капітал дворянської самопомоги імені Г. Милорадовича та Ф. Лизогуба»³⁰⁹. Згодом розміри вкладів збільшилися до 30 тис. руб. і врешті-решт «капітал» було трансформовано у «губернську дворянську касу взаємодопомоги»³¹⁰.

Говорячи про Г. Милорадовича, слід погодитися із позитивною оцінкою сучасної дослідниці О. Коваленко щодо його адміністративно-управлінської діяльності на посаді губернського

³⁰⁸ Там само. – Арк. 11–11-зв.

³⁰⁹ Коваленко О. Добродійна діяльність Г. Милорадовича // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 106.

³¹⁰ Журналы Черниговского очередного губернского собрания дворянства в мае 1905 года. – Чернигов, 1906. – С. 5, 89.

предводителя. Так, головуючи на засіданнях Чернігівського губерньського земського зібрання він, поряд із традиційним для представників привілейованого стану відстоюванням позицій владних структур й інтересів дворянської верстви, намагався знайти спільну мову із демократично налаштованими гласними. Така позиція мала гарні наслідки для роботи губерньського земського зібрання. В іншому випадку, предводитель порушив клопотання про реорганізацію Ніжинського історико-філологічного інституту у вищий сільськогосподарський навчальний заклад³¹¹. Загалом, приклад Г. Милорадовича, який, займаючи високу посаду в Чернігівській губернії, не просто репрезентував потреби давнього козацько-старшинського роду, а й чітко ідентифікував себе з національною культурною спадщиною. Останнє як суспільне явище набуло особливого поширення в межах Лівобережжя наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Як узагальнення, слід констатувати, що багатовекторність адміністративно-управлінської діяльності губерньських предводителів Лівобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. підпорядковувалась загальноімперським тенденціям, а також мала суто регіональний характер. Зокрема, аналіз їхнього персонального складу засвідчив наявність яскраво вираженого українсько-старшинського представництва (особливо наприкінці ХVІІІ – в першій третині ХІХ ст.), а динаміка «станової» роботи досить часто виходила за рамки виконання суто бюрократичних повноважень, охоплюючи різноманітні життя місцевого населення. Разом з тим, необхідно підкреслити: активна благочинна діяльність свідчила не лише про позитивні особисті якості того чи іншого предводителя, а й демонструвала їх виняткові (порівняно з більшістю жителів – селянством) економічні можливості.

³¹¹ Коваленко О. Громадсько-політична та наукова діяльність Г.О. Милорадовича (1839–1905 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2011. – С. 12–13.

ПІСЛЯМОВА

Таким чином, проведене нами дослідження, що ґрунтується на широкій джерельній та історіографічній базі, дає підстави стверджувати: заявлена тема донині не ставала предметом спеціального фахового вивчення. Її наукова новизна ґрунтується на масиві раніше не залучених до наукового обігу архівних матеріалів, а актуальність зумовлена необхідністю переосмислення з використанням новітнього методологічного інструментарію відомих історичних фактів і напрацювань попередників.

Намагаючись дотримуватися таких засад, у книзі з'ясовано, що протягом усього досліджуваного періоду мали місце поновлення, доповнення, зміни та реверси законодавчої бази, яка визначала юридичний статус, права та повноваження дворянства в Російській імперії. Отримавши у 1785 р. широкий спектр станових прерогатив, які були закріплені в юридичній площині, ця соціальна категорія на той час не просто створила власну організацію у вигляді повітових і губернських зборів, а й виробила своєрідні самосвідомість і самоідентифікацію. У подальшому, аж до реформ 1860-х – 1880-х рр., дворянство перманентно зміцнювало своє суспільно-політичне та економічне становище. Втім, останнє десятиліття існування Російської імперії зафіксувало той очевидний факт, що ця верства поступово перетворилася на правову фікцію, яка «повноправно» фігурувала лише в «Зводі законів» та свідомості традиціоналістів. Революційні події та визвольні змагання 1917–1921 рр. підтвердили це становище та нівелювали станові суперечливості.

Означені процеси безпосередньо стосувалися й лівобережного дворянства, з тією відмінністю, що кінець XVIII – початок XX ст. проходив під ознакою тривалої та складної боротьби представників козацької старшини й української шляхти за дворянські права та привілеї. Опрацьовані документальні матеріали дозволяють стверджувати, що їхню нобілітацію варто характеризувати, в першу чергу, як суто утилітарний (практичний) процес. Його домінуючою ознакою стало прагнення нової еліти довести своє законне право на привілейоване – дворянське – становище у суспільній ієрархії Російської імперії.

Активізація процесів нобілітації сприяла кількісному зростанню лівобережного дворянства, чисельність якого наприкінці XIX ст. була приблизно вдвічі більшою порівняно з загальними середньостатистичними імперськими показниками. Додатковим фактором такої відмінності виявилась родючість ґрунтів регіону та наближеність до Києва, як одного із економічних центрів держави. Натомість за такими показниками як рівень концентрації «родових гнізд», ступінь традиційної згуртованості та відсоток землеволодіння, лівобережне дворянство не особливо вирізнялося в масштабах Російської імперії.

Вивчення персонального складу й адміністративно-управлінської діяльності губернських предводителів засвідчило до певної міри органічне поєднання суто регіональних особливостей і загальнодержавної специфіки. Зокрема, йдеться про яскраво виражене українсько-старшинське представництво (особливо наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст.), його вихід за рамки виконання суто бюрократичних повноважень та охоплення різноманітних сфер суспільно-політичного життя.

Сподіваємося, що зміст книги приверне не лише широке коло читачів – любителів української історії, а й започаткує новий рівень наукової дискусії серед фахівців і «спровокує» появу цілої серії праць з дотичної проблематики, запорукою успіху яких стане використання фондів місцевих (обласних і районних) архівів.

Наукове видання

Гуржій О.І., Русанов Ю.А.

**Дворянство Лівобережної України
кінця XVIII – початку XX ст.:
соціально-правовий статус і місце
у владних структурах Російської імперії**

Відповідальний редактор:

Решет О.П. – доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України.

Комп'ютерна верстка

та оригінал-макет: *Л. Мигаль*

Підписано до друку 12.05.2017 р. Формат 60х84 1/16

Ум. друк. арк. 9,8. Обл. вид. арк. 8,45

Наклад 300 прим. Зам. 9-2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.